

113283

A decorative border with intricate floral and scrollwork patterns in a dark blue or black ink, framing the central text area.

KINCSESTAR

A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG
KIS KÖNYVTÁRA

22. sz.

AZ ANGOL CIVILIZÁCIÓ MULT ÉS JELEN

ÍRTA

VERNON
DUCKWORTH BARKER

MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG
BUDAPEST

K I N C S E S T Á R

82811

AZ ANGOL CIVILIZÁCIÓ

MÚLT ÉS JELEN

IRTA

VERNON DUCKWORTH BARKER

BUDAPEST, 1931

KIADJA A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG

113283

A Magyar Szemle Társaság tulajdonában lévő „Old Kenntonian Style” anyadúcokkal szedte és nyomta a Tipográfiai Műintézet, Budapest, V, Báthory-utca 18

I. A BRIT SZIGETEK A TÖRTÉNELEM ELŐTTI IDŐKBEN ÉS A RÓMAI HÓDÍTÁS ALATT

Amikor a történettudós tudománya már nem segít, a geologustól még mindig értékes tényeket tudhatunk meg. A geologustól kapunk hírt az angol történelem legkorábbi és tőlünk legtávolabb eső korszakáról is. A geologiai kutatások szerint a brit szigetek valamikor az amerikai kontinenshez tartoztak és így is maradtak mindaddig, amíg az Atlanti oceán el nem választotta Amerikát Európától. A brit szigetek, a környező területekkel együtt, félszigetet alkottak Európa északnyugati részén. A mostani szigeteknek a kontinenssel való összefüggése még hosszú ideig tartott azután, hogy az első ember megjelent. A brit szigetek éghajlati viszonyai ebben a geologiai korban váltakoztak a sarkvidéki hideg éghajlattól a trópusi éghajlatig. Legalább is az éghajlati viszonyoknak ezt a váltakozását tüntetik fel az előkerült megkövesült csontleletek. Az erdőkben az ősidők óta kihalt állatok éltek, mint a gyapjas szőrű rhinocerosz, a fűrésztes fogú tigris, a barlangi medve és a mammoth. A londoni Fleet Street-en egy jó állapotban levő mammoth-koponya és mammoth-agyarak kerültek elő. A mammoth-csontok mellett sarkkővi állatok, pézsmatehén és rénszarvas csontjait is ásták ki a földből.

A Sussex grófságban fekvő Piltdown-ban kerültek

ki a földből Anglia legjelentősebb anthropologiai leletei, köztük egy koponya széttört darabjai, melyeket nagy fáradtsággal állítottak össze. A koponya annyira majomalkatú, hogy ennek az embernek a tudományban ismert legkorábbi embertípusok közé kellett tartozni. A legtöbb anthropologus szerint egy asszony koponyájáról van szó, de vannak, akik a koponyát egyáltalán nem is tartják emberi koponyának. A „piltowni ember” mindenesetre a pleistocén korszakban élt és az eolith, tehát a legkorábbi emberi kultúra korszakához tartozik. Tudományos szempontból a majom és a jávai (*Pithecanthropus Erectus*), illetőleg heidelbergi ember közé szokták besorolni. Ez a típus hozzávetőleges számítások szerint négyszázezer évvel ezelőtt élhetett. A piltowni embernek kellett kortársainak lenni, de semmi bővebbet nem tudunk róluk; annyi bizonyos, hogy a brit szigeteken is használatban voltak a kő-eszközök körülbelül abban az időben, amikor a kontinensen. A kőeszközök első készítőit azonban hamarosan kiszorította egy másik faj, amely nagyszerűen értett a vadászathoz; ennek a fajtának koponyaürege már egészen megfelel a normális méreteknak. Ez a vadászban kiváló faj csak rövid ideig élt és az anthropologia tudós művelői már többet tudnak utódaikról, egy alacsony termetű, sötét hajú és arcború, hosszúkás koponyájú középtengeri, az ú. n. iberiai fajról. Valószínűleg ennek a fajnak feltünése előtt történt az a nagy geologiai katasztrófa, amelynek következménye lett, hogy a La Manche-csatorna és az Északi tenger víze választotta el véglegesen a brit szigeteket a kontinenstől.

A szigeteken maradt népfaj műveltsége gyorsan fejlődött. Az iberiai faj törzsei értettek az állattenyésztéshez, földműveléshez. Kezdetleges építőművészetük emlékei földvárszerű halmok (tumuli), amelyeket máig is sok

helyütt lehet feltalálni Anglia különböző részein. A földvárak mellett megtalálták a temetőket is, sőt a Wiltshire-beli Aveburyban egy fővárosszerű település nyomai kerültek elő, amelyek a kultúra magas fokát árulják el. Silburyban egy gúla-alakú építményt emeltek, ami bizonyos mértékig az egyiptomi piramisokra emlékeztet.

Anglia őstörténetének valamivel későbbi időből származó, de sokkal ismertebb emléke Stonehenge, egy őskori templom, hatalmas oszlopszerű, monolith terméskövekből építve. A nagyszerű állapotban fennmaradt építmény keletkezési korát a Krisztus születése előtti 1500—1200 közötti időre szokták tenni.

Az iberiai faj még a kőkorszakban élt mindaddig, míg egy új faj nem lépett a helyükbe, amely már ismerte a bronz használatát. A bronzkorszak a brit szigeteken Kr. sz. e. 2000 és 1500 között tartott; kerek koponyájú népfaj élt ekkor, amely szintén épített földvárakat, de ezek kisebbek, mint az iberiai faj várai. A későbbi népmozgalmakat meglehetősen homály borítja és semmi biztos adatunk nincs, amely kellő világosságot derítene a kelták letelepedésére. Valószínű mégis, hogy két invázió-hullám hozta át őket a csatornán és a két faj közt inkább csak nyelvi, mint faji különbségek voltak. A később érkezettek az ú. n. brit kelták (Brythonic Celts, Caesar Britannus-ai) voltak a vaskorszak megalapítói Angliában, körülbelül a Kr. sz. e. 5. században. Érdekes elgondolkozni azon, hogy amikor Athénben a Parthenon épült és Aristophanes vígjátékait adták elő, a brit szigetek lakói számára a művelődés legmagasabb fokát az jelentette, hogy vasból tudták elkészíteni edényeiket és házi eszközeiket. Bár ezek a kelták aligha hallottak Periklésről vagy Platón Akadémiájáról, de azért a kereskedelmi összeköttetések már akkor megvoltak Anglia és a közeli-Kelet között. Föníciai keres-

kedőket Cornwall ónbányái vonzották Angliába¹. Ők tanították meg a briteket a pénz használatára.

Hosszabb idő telt el ezután, amiről semmi feljegyzés nem maradt, egészen a római hódítás koráig. Julius Caesar, akit a csatorna keskeny vize csábított az átkelesre, légionáriusaival először Kr. sz. e. 55-ben kötött ki Anglia partjain. A következő évben újból megjelent, de a bennszülött kelták barátságtalanul fogadták a rómaiakat. Caesar emlékirataiban Britanniáról úgy beszél, mint olyan országról, amelynek földje is és lakosai is Galliára emlékeztetnek; egész természetes volt tehát, hogy Gallia meghódítása után vágyat érzett, hogy Britanniát is a birodalomhoz csatolja. A szigetország lakóinak rendszeresebb pacifikálására Claudius császár alatt került a sor, majd Domitianus uralkodása alatt Julius Agricola ügyes politikája volt az, amely a sziget lakóit megbarátkoztatta a római szokásokkal és életmóddal. Villák épültek mindenfelé, mintás kőpadlózattal, amely ugyanazt a stílust árulja el, mint a Pompéjiben kiásott villák padlózata. A nyílegyenesen épített úton, amelyeket fáradságos és alapos munkával római légionárusok építettek, ugyanolyan ruhába öltözött emberek jártak, mint a római Via Sacrá-n. Fürdőket építettek, még apró vidéki városokban is; egynek romjait London egyik legforgalmasabb utcája, a Strand közelében ásták ki. Bath városa népes és előkelő fürdőhellyé épült. Csak Tacitus gúnyolódik mindezen epés humorral. „Mindez persze civilizációnak tünt fel, — írja — pedig az egész alig egyéb, mint a szolgaság elleplezett állapota”. A

¹ Kréta minosi kultúrájának pusztulása a dóroknak Görögország felől való bevándorlása nyomán, ami Kr. sz. e. 1000 körül történt, magyarázza meg, hogy a főniciai kereskedők miért hajóztak távolabb nyugatra, tevékenységük számára új területeket keresve.

rómaiak a haditudomány minden vívmányával megerősített erődöket építettek. Ezeknek a castrum-oknak nevét máig is több angol városnév őrzi, mint Winchester, Colchester, Manchester. A castrum-okat nagyszerű utak kötötték össze, rendszeresen azokat az ősrégi ösvényeket követve, amelyek eredete visszanyúlt az iberiai korba. A rómaiak uralmuk biztosítására a doveri szirteken világítótornyot (pharos-t) építettek, Anglia északi határán pedig kettős falat a barbár támadások feltartóztatására. A kettő közül ismertebb és híresebb volt a Hadrián fala. Mikor a Britanniát meglátogató római császárok közül az egyik, Septimius Severus, Britanniában járt, az egészet újraépítették és megerősítették nyolcvankét erőddel. Bár végig a fal mentén nem is volt állandó őrség, de a barbár betörések ellen a fal mégis hathatós védelmet nyújtott, ha egyébert nem, mert megakadályozta, hogy a barbár betörők a rablott jószágot a római uralom alatt álló területről elhajthassák.

Britannia egészen a birodalom szélén feküdt. Hadrián falán túl a rómaiak még uralmuk befolyását sem igyekeztek kiterjeszteni az ott lakó barbárokra. Mint tartománynak, Britanniának Rómára nézve nem volt nagy értéke. Cicero Atticushoz írt egyik levelében mondja Britanniáról, hogy nem érdemes ilyen tartománnyal vesződni, ami egyéb hasznot nem tud nyújtani, mint legfeljebb rabszolgákat és „köztük az ember alig találhat tudományhoz vagy zenéhez értőket”.

Bányákat kezdtek el több helyütt művelni a rómaiak, de nem valami nagy gonddal. Római korból származó ónbányák otthagytott nyersanyagát haszonnal dolgozták fel modern időkben. Nyers ólomrudakat találtak több helyütt római császárok monogramjaival. Róma Britanniába fémárúkat, üveget, kerámiai árúkat, lámpákat

küldött. A római kultúra nagy egységére mutat, hogy ha az ásó kövezett padlót vagy szobrocskákat hozott napvilágra, azok ugyanarra a közös forrásra voltak vissza vezethetők az antik Londiniumban csak úgy mint Aquincumban. A kontinensen talált maradványok azonban általában magasabb színvonalról tanúskodnak. Arles vagy Nîmes római kultúrájának magas színvonalát a brit szigetek sohasem tudták elérni, hiszen közülök egyik sem foglalt el nagy jelentőségű helyet a birodalomban. Juvenalis gúnyosan beszél arról, hogy milyen lehet a retorika tanítása a „messze Thuleban”. Mindezek ellenére a rómaiak érdemesnek tartották Britanniában uralmukat fenntartani közel négy évszázadon keresztül. Állandóan három légió tartózkodott a szigeteken. A főbb központokon, mint Londonban (Londinium) és Yorkban (Eboracum), élénk kereskedelmi élet fejlődött ki, római segítséggel és az ő védelmük alatt.

Londonban az antik városnak igen jelentős emlékei kerültek napfényre. „Ez a város, — mondja róla Tacitus — bár nem is nyerte el a colonia nevet, híres volt mindenkor kereskedőinek nagy számáról”. Az utak, amelyeket a légiók eredetileg csupán katonai célokból építettek, jelentős eszközei lettek az általános civilizáció fejlődésének. Ezek az utak képviselték a legmaradandóbb értéket abból, amit a rómaiak adtak Britanniának.

A római császárok sokkal gyakrabban látogatták meg Britanniát, mint azt a nagy távolságra való tekintettel gondolni lehetne. Az egyik közülök, Constantius, azt tervezte, hogy meghódítja a Hadrián falán túl lakó pikteket, de mielőtt tervét megvalósíthatta volna, Yorkban meghalt. Fia és utódja, Konstantin, az első keresztény római császár, Yorkban vette át a császári hatalmat atyja halála után 306-ban.

Ezek az idők kedvezők voltak a brit keltákra, akik

igen megvagyonosodtak. Előbb a római kultúrát, később a kereszténységet gyorsan átvették, ami különben a rómaiak utolsó ajándéka volt a brit kultúrának.

Eddig a rómaiak képesek voltak saját katonai szervezetükkel védeni a birodalom határait a határokon túl, vagy azok mentén lakó barbár törzsek betörései ellen. Ők állították fel a „saxon-part grófságá”-t, hogy védje a brit partokat a germán kalózok ellen; Hadrián falát is ők védték az északról fenyegető betörések ellen. Lassankint azonban a helyzet megváltozott. Szórványos támadások helyett a birodalmat állandóan fenyegető veszedelem formájában tartotta izgalomban a népvándorlás népeket és országokat elsöprő vihara. A gótok és vandálok nyomása évről-évre fokozódott és a rómaiak egymásután vonták ki csapataikat a provinciákból. A brit szigeteket Honorius császár alatt 410-ben hagyta el az utolsó római katona. Hatásuk nem lehetett mélyreható, hiszen a brit kelták olyan keveset tudtak tőlük eltanulni.

A brit szigeteket nemsokára új ellenség szállta meg. Egy „Nagy-Britannia Siralmai” címet viselő, 446-ból keltezett iratra, ami segélykiáltás volt a szigetország régi uraihoz, Róma semmi egyébbel nem felelt, mint rokonszenvének biztosításával. A brit szigeteket a legendák ködös bizonytalansága borította el. Már akkor, amikor ez a most említett irat kelt, általános volt a hiedelem, hogy Britanniában a holt lelkek laknak. A gall partokat minden éjjel holtak szellemeivel megrakott gályák hagyják el, — így szólt a monda — és kísérteties terhüket a brit partokra szállítják.

II. AZ ANGOLOK MEGÉRKEZÉSE ÉS A KERESZTÉNY- SÉG ELTERJEDÉSE ANGLIÁBAN

A civilizáció előrehaladását az angolok megérkezése hátravetette. Az angolok kalózok voltak, akiket a saxon part grófja tartott szemmel. Tacitusnál találunk kimerítő leírást a saxonoknak a maguk korához képest előrehaladott demokratikus szokásairól; az azonban nem bizonyos, hogy ezek voltak-e azoknak az angoloknak, szászoknak és juloknak utódai, akik családotól együtt telepedtek le Britanniában, annyira, hogy Schlesvig és az Elbe torkolatának vidéke egészen elnéptelenedett. Ezek az angolszászok nyers, komor kedélyű emberek voltak, a platt-deutsch nyelvjárást beszélték, de az írást még nem ismerték. Kevés adat van arról, hogy megérkezésük milyen sorsot jelentett a bennszülött kelta lakosságra. Az bizonyos, hogy ezeknek legnagyobb része a hegyes vidékek nehezen megközelíthető völgyeibe menekült, ahol az angol fajtól idegen jellegüket mai napig is megőrizték. Van egy régi legenda Arthurról, Izland meghódítójáról, aki vitézül szembeszállt az angolokkal Camelotban levő erődjében. Az az Arthur ez, aki a főhőse a középkori verses legendáknak. Valószínű, hogy a hódítók által életben hagyott britonok mint földművelők éltek, jó barátságban a hódítókkal.

A hódító angolok társadalmi berendezkedésének

alapja a város (township) volt, bár a mai angol viszonyok szerint ez sokkal inkább a még agrikulturálisnak megmaradt falunak felel meg. A „város” minden ügyét a közösség minden tagja együttesen beszélte meg és ilyen gyűléseken szolgáltatott igazságot is. Nagyobb egységként fejlődött ki a „száz város”, eredetileg az a földdarab, amelyen száz család vagy törzs telepedett le. A százas tanács (hundred moot), ahova minden „város” kiküldte a maga főnökét (reeve) és négy megbízottját, ritkábban ülésezett. Ezek fölött, fellebbezési fórumként, volt a megyei tanács (shire moot), amelyhez egy bizonyos vidék valamennyi „száz város”-a tartozott. Ennek élén állt a sheriff, a megyefőnök és a törvényhozás valamennyi tag jelenlétében történt, figyelembe véve a helyi szokásokat. Mikor ez az alkotmányyszerű fejlődés magasabb fokokat ért el, a megyékből három királyság alakult ki: délen volt Wessex, az ország közepén levő megyék Mercia név alatt egyesültek, vagy egyszerűen Midland néven emlegették, az északi megyékből alakult Northumbria.

A szó tulajdonképeni értelmében ezeknek a királyságoknak nem volt alkotmányuk, csupán bizonyos jogok és szokások alakultak ki. A legfontosabbak ezek közül a földbirtoklás rendjét szabályozták. Ez vezetett elsősorban a társadalmi osztályok kialakulásához. Minden szabadembernek (freeman vagy churl) megvolt a maga egyenlően kiosztott része a művelés alatt álló földből. A szántóföld kétharmad része a szabademberek állandó tulajdonában volt, egyharmad részt váltakozva ugarnak hagytak.

Egy másik szokás a királynak kötelezőleg írta elő, hogy meg kell hallgatnia tekintélyesebb alattvalóinak tanácsát. Ezek alkották az ú. n. witenagemot-ot, vagyis a bölcs emberek tanácsát. Ezeknek vétőszerű jogaik

voltak a király cselekedeteivel szemben és bár erélyes uralkodók ellenében ez a joguk sokszor nem érvényesülhetett, gyenge királyok alatt fontos hatalmi tényező voltak. Így a wessexi witenagemot 755-ben a királyt „igazságtalan cselekedetei miatt” trónjáról elűzte. Modern időkben „Angliának a parlamentbe összegyűlt köznépé”-ről (Commons of England in Parliament assembled) beszélünk; ez a parlament végső eredményben a witenagemot-ból származott és háromszor élt azzal, az alkotmányos jogával, hogy Anglia királyát trónjától megfossza.¹

Közben a kereszténység két úton kísérelte meg, hogy behatolhasson Angliába. Ez a két út Róma és Írország volt. Az irek büszke arisztokratikus hagyományokat őriztek, mint azt a dublini nemzeti múzeumban látható ardaghi serleg bizonyítja. A lakosság tiszta kelta eredetű volt, köztük olyan elemekkel, amelyek a bronz-kor óta éltek Írországban. Írország ősidőktől fogva öt tartományra oszlott: Ulster, Connaught, Munster, Észak- és Dél-Leinster. Connaught a többi tartomány feletti szupremáciáját Ulstertől hódította el, amely színhelye volt a római hódítás korában keletkezett hősi mondáknak. A törzsek közt háboruszkodás tört ki, mire egy részük 350 és 450 között Kr. sz. u., átköltözött Skóciába. A régi hazájukban maradt ireket Szent Patrik térítette át a keresztény hitre.

Az ír nép a kereszténységet őszinte lelkesedéssel fogadta és az ír szentek híre csakhamar ismeretessé vált egész Európában. Ionában, a skót partok közelében fekvő sziklás szigeten, a vándorló ír barátok letelepedtek; ez volt az első közeledésük Anglia felé.

¹ II. Edwárd, II. Richárd és II. Jakab esetében. I. Károly halálraítélése törvénytelenül történt.

Nemsokára Róma is elküldte misszionárusait Angliába. Gergely pápa 597-ben indította el az első misszionárusokat, hogy térítsék meg az angol népet. Augustinus megtérítette Kent királyát, Ethelbertet, kinek felesége Páris keresztény királyának leánya volt. Augustinus Canterburyben alapított egyházat és Anglia legrégebb és még mindig fennálló iskoláját. Ethelbert leánya Edwinhez, Northumbria királyához ment nőül és udvari káplánjaként vitte magával Paulinust, Augustinus egyik szerzetestársát. Edwin udvarában Paulinus missziós beszédet mondott. A főpap, Coifi kijelentette, hogy nem hajlandó tovább szolgálni a régi isteneket. Az egyik nemesember az életet egy veréb repüléséhez hasonlította, amely téli estén egy kivilágított termen repül át: az élet is ilyen, fényes intervallum két sötétség között. Ha az új hit bizonyosat tud mondani arról, ami a meghalás után következik, ő az új hit elfogadását ajánlja. Mielőtt döntöttek volna az új hit elfogadásának fontos kérdésében, az ügyet a witenagemot vette fontolóra. Az eredmény az volt, hogy Edwin király és népe közül igen sokan megkeresztelkedtek. Az ellenállás a kereszttség felvétele ellen Mercianban támadt fel. Edwin királyt megölték és a régi istenek tiszteletét visszaállították.

Ekkor nyílt alkalom az ir kereszténység terjedésére. Aidanról hallunk, egy írországi szentről, aki gyalogosan járta be Northumbriát és prédikált mindenfelé; majd Szent Cuthbertről, egy pásztorfiúról, aki látta Aidan lelkét mint „fényugarat” a mennybe szállani (651). Az ír és a római egyház közt ellentét támadt a húsvéti kérdésben. A witbyi zsinaton (664) Oswy király, izigvérig angol ember, Róma és Szent Péter mellett döntött, „mert nála vannak a mennyország kulcsai”. Tarsusi

Theodor, egy görög érsek kapta meg a canterbury érsekséget és az ir szenteket kiűzték Angliából.

A kultúra otthona egy időre ekkor Northumbria volt. Van egy igen érdekes, cethalcsontból faragott szelence,¹ amely 700 körül készülhetett. A szelence oldalain és fedőlemezen a német folklorból és zsidó bibliai történetekből vett jelenetek vannak kifaragva. A felirat gondosan vésett runa írás. Az angolszászok művészi képességeikről sok emléket hagytak maguk után. A Lindisfarne Evangélium illuminatio-it jobbnak tartják, mint az egykorú kontinentális cödexművészet alkotásait. Az ormside-i csészén, amely most Yorkban van, ez az angolszász művészet utolérhetetlen szépségre emelkedett. Oxfordban őriznek egy páratlanul szép kristály ékszert, amely Alfred wessexi király (871—901) számára készült.

A tudomány Northumbriában talált hazát, Wearmouth és Jarrow kolostoraiban. Bede, a jarrowi kolostor iskolafőnöke, latinul írta meg Britannia egyháztörténetét. Adataink vannak egy yorki könyvtárról, amelynek birtokában Aristoteles és Cicero műveinek kéziratái voltak. A nemzeti költészetnek is jelentős alkotásai készültek ebben a korban, köztük a Beowulfról szóló epikus költemény, amely pogány tárgyú.

Nem sok időre Bede után újból megkezdődött az idegenek beköltözése. Skandinávia „norseman”-jei, dánok, norvégek, gótok vérrokonai voltak az angoloknak, de sokkal nehezebb körülmények közt éltek. Két sagájuk, a Burnt Njal-saga s Sturlason Heimskringlasaga-ja a világirodalom értékei közül valók. A vikingek eljutottak

¹ A British Museumban őrzik; a fedőlap egy része Olaszországban van.

Trebizondig és a „hosszú, alacsony part”, amit felfedeztek, minden valószínűség szerint Amerika lehetett. Ezek eleinte rabló kalandjaik után gyorsan visszavonultak, de a kilencedik században nagyobb csapatok kezdtek az egész telet Angliában tölteni. Alfréd, wessexi király hadjáratot indított ellenük, de csak a déli részekről sikerült nekik kiűzni őket. Ez az Alfréd király hat éves korában Rómában járt és IV. Leo consullá nevezte ki. Uralkodása alatt Northumbria magas kultúráját Wessexben is el akarta terjeszteni. A király maga sok könyvet fordított le angol nyelvre népe számára, köztük Bede egyháztörténetét; ezenkívül minden esztendőről pontos feljegyzéseket készített. Alfréd krónikáját, amihez az eszmét egy régebbi hasonló mű adta, kívánságára tovább is folytatták. Ez a legrégebb nemzeti nyelven írt történelmi mű.

A skandináv népek beáramlása új erőt adott az angol vállalkozó szellemnek. Az angol nyelv egyszerűségét nagyrészt régi skandináv hatásoknak köszönheti. Az angol-szász nyelv erősen ragozott nyelv volt, de hogy a dán letelepülők nyelvüket megérthessék, a végzetek nagy részét elhagyták. A dán nyelvnek sok egyszerű, rövid, gyorsan nélkülözhetetlenné váló szava hamar beolvadt az angol nyelvbe, kiszorítva a régi angol kifejezést. Máskor a megfelelő régi angol szó megmaradt, de skandináv hatásra jelentősége módosult. A vikingek a Shetland és az Orkney szigeteken telepedtek le (ahol máig is sok norvég szó él, ami sohasem lett angollá), ezenkívül Anglia északi részein és végig a keleti partokon. A dano-norvég befolyás az angol tömegeket közvetlenül és a maguk egészében érintette.

Angliát ezt követőleg Franciaország arisztokratikus

és kalandvágyó norseman-jei, a franciául beszélő norma-
nok hódították meg. A Halley üstökös megjelenésének
esztendejében, 1066-ban, amint azt a bayeux-i szőnye-
geken lehet látni, a normanok Hastingsnél legyőzték
Harold királyt és hamarosan egészen Londonig jutot-
tak el.

III. A NORMAN KIRÁLYOK KORA

Angolszász időkben a királyok székhelye Winchester volt. I. Vilmos bocsátott ki kiváltságlevelet London számára és ezt utódai megerősítették. London polgárai fokozatosan önkormányzatot harcoltak ki városuk számára. Erejüket növelte Londonnak mint ipari központnak fejlődése, ami tekintélyt szerzett a londoni polgároknak a királyok előtt is. A norman származású Fitzstephen 1180-ban úgy emlegeti Londont, mint az elsőt a világ nagy városai közt. London, mondja, boldog „a keresztény hitben és falainak erős védelmében”.

A norman befolyás hovatovább mind gyorsabban terjedt. Az ország észak-nyugati részén várak épültek és Wales-t, ha kellett erőszakos eszközökkel, civilizálták. Skóciában a 9. század közepén megtörtént a skótok és piktek egybeolvasztása. Az eredmény a pikt nyelv kiveszése és a modern Skócia alapjainak megvetése volt. Skócia különállása Angliától érintetlen maradt, de I. Dávid király (1124—1154) uralkodása alatt, aki Anglia királyának sógora volt, az anglo-norman hatás éreztetni kezdte hatását Skóciában is, legalább is az ország déli fekvésű részein, az ú. n. Lowland-en. Sok skót földesúrnak voltak angol birtokai is. Közülök egyik, a Baliol-család, a hasonló nevű régi hires college-t alapította Oxfordban (1263); a Fitzalan-oknak, I. Jakab

(1603—1625) angol király őseinek szintén voltak birtokaik Angliában. Irországban II. Henrik (1154—1189) uralkodása alatt telepedtek le a normanok. Ez a király uralkodott fél Franciaország felett és a hatalom centralizálása uralkodása alatt mégis jobban meg volt szervezve, mint valaha.

I. Vilmos intézkedései között (1086) legnagyobb jelentőségű az ú. n. Domesday Book volt. A telekkönyv őse volt ez Anglia megadóztatható földbirtokairól. Valamennyi „száz város”-nak pár tagú bizottságot kellett kiküldeni, akiknek teljes felvilágosítást kellett adni a királyi megbízottak kérdéseire. A feudalizmusnak egy formája alakult így Angliában, a földbirtoklás bizonyos fokozatairól, el egészen a királyig. Ez megkezdődött már az angol-szász korban, amikor minden szabadembernek (churl) megvolt a maga egyformán szétosztott birtokrésze. De már a régebbi időkben gyakran az volt a fejlődés folyamata, hogy a churl-ök közül az egyik nagyobb gazdagságra és ezzel hatalomra is tett szert, sőt idővel királyi kiváltságlevél birtokában az ilyen hatalmassá vált „szabadember” jurisdikcionális jogokat is gyakorolt a százas tanács felett. A Domesday Book ezeket a helyi földesurakat jogaiktól megfosztotta és helyükbe vagy a norman király bizalmasa, egy francia főnemes került vagy a király az egész földbirtokot egy környékbeli monostornak adományozta. A churl-ökre, akik a lakosságnak csaknem két-harmad részét alkották, általában rossz idő következett el a normanok uralomra jutásával, annyira, hogy kiváltságaikat és földbirtokaikat lassanként teljesen elveszítették. Helyükbe jöttek az új földesurak — the lords of the manor —, vagy az előbb említett francia bárók vagy pedig a földesúr szerepét betöltő monostorok. A normanok a jobbágyság helyzetét bizonyos mértékig emelték, a

churl-ök kiváltságait viszont megnyirbálták vagy egészen elvették és így a két osztály lassanként egyforma állapotba került. *Ascripti glebae* néven jogokkal nem bíró parasztosztály lett belőlük. Súlyos szolgálmányok és pénzben fizetendő bérért kapták a földet az új földesúrtól és az új állapot igen sok helyen a legsúlyosabb természetű jobbágyi sorsot jelentette. A „városi tanács” (township moot) szerepét legtöbb helyen átvette a földesúri bíróság (manorial court) és a „százas tanács”-ok (hundred moot) jogköre a megyei bíróságokra (county court) szállt át.

Az angol jog ujjaszervezésének kora ekkor indult meg. A norman királyok megszüntették a witenagemot működését s ennek helyét átvette az ú. n. Magnum Concilium vagy másképen Curia Regis, a francia földesurak tanácsa. Miként a witenagemot, úgy a Magnum Concilium működése is sok tekintetben függött attól, hogy érelyes uralkodó ült-e a trónon? A francia bárók egyébként nem szívesen voltak a király segítségére az államkormányzás tisztán adminisztratív jellegű ügyeiben, ezért a király csak nagyobb adókvetés vagy egyéb fontos események feletti döntésre hívta össze a Magnum Conciliomot. A rendszeres igazságszolgáltatás és az adózás ügye hozzáértő államhivatalnokok kezébe került, akik mint a király legbizalmasabb tanácsadói segítettek munkájukban. Ez lett azután a tulajdonképeni Curia Regis, ami egyben a legfőbb bírói testület is volt. I. Henrik (1100—1135) alatt szokásba jött, hogy a Curia Regis tagjait kiküldték a megyei tanácsokba, hogy ott a vitás ügyeket hallgassák meg és a fellebbezésekben döntsenek; ezek rendszerint francia nemesek voltak. Egy időben, nevezetesen az István (1135—1154) király uralkodása alatti polgárháborúk idején, ez a rendszer majdnem csődbe került, de II. Henrik (1154—1189), a Plantagenet ág legtehet-

ségebb uralkodójának idején annál inkább megszilárdult. Henrik rendezte a Curia Regis tagjainak ezt a vidékek szerinti bíraskodását és öt főbírárt nevezett ki, akiknek kizárólagos joguk volt bíraskodásra az egész ország területén. Ezzel egységessé akarta tenni az igazságszolgáltatás rendszerét, amely eddig a helyi szokásoktól függött. A római jog példája erős kísértés volt, de a valóságban a római jog soha olyan hatást nem ért el, mint Franciaországban és Németországban. A jogszolgáltatás nemzeti jellege Angliában mindvégig megmaradt. A körúton levő, kiküldött bírák ítélezéseiket írásba foglaltatták és ezeket kezdték későbbi, hasonló esetekben is felhasználni. Döntvénytárszerű gyűjtemények álltak így elő, amelyek megvetették alapját a Common Law név alatt ismert egyetemes angol törvénykezési jognak. Ilyen gyűjtemények a 12. század végétől kezdve ismeretesek.

Az esküdtzéki tárgyalásokat II. Henrik rendelte el a clarendoni esküdtzéknél (Assize of Clarendon). Bűnügyekben a törvénykezésnek ez a módja már ismeretes volt, de polgári perekben II. Henrik idejéig nem. Az esküdtzéki rendszer, az angol civilizáció egyik legcsodálatraméltóbb eredménye, eredetileg pénzügyi intézkedésekből fejlődött ki. Legelőször Nagy Károly alkotmányában ismeretes és innen vette át I. Vilmos, a Domesday Book-féle földbirtokrendezés alkalmával a szükséges adókimutatási bizottságok (juries of assessment) felállításánál. A Curia Regis képviselte kezdetben a végrehajtó hatalmat bírósági és pénzügyi tekintetben egyaránt. Ez a két működési terület fokozatosan elkülönült egymástól. I. Henrik uralkodása alatt különleges munkakörrel megbízott és szakképzett tisztviselők intézték az állam adóügyeit. Ezt a Curia Regis egyik „department”-jeként alakult hivatalt nevezték először kincstárnak (Ex-

chequer; a brit pénzügyminiszter neve ma is: Chancellor of the Exchequer). II. Henrik alatt ez a szétválasztás még teljesebb lett; ő alakította meg először a kincstári hivatalt (Treasury Board). Az adófizetés rendszerint évenként kétszer történt és II. Henrik alatt vált szokássá, hogy az adókat nem természetben, hanem vagy súly szerint lemért ezüstben, vagy ezüst pénzben fizették.

Az ország pénzügyi viszonyai mindinkább kezdtek függni a városok iparának és kereskedelmének fejlődésétől. A kereskedők és iparosok már a 11. század vége felé céhekbe tömörültek (Guilds Merchant), amelyek félig vallásos, félig üzleti szervezetek voltak. Ezekben eredetileg együtt voltak a legkülönbözőbb ipar- vagy üzletágakkal foglalkozó iparosok vagy kereskedők. A főbb iparágak képviselői azonban hamarosan elégedetlenek lettek ezekkel az általános szervezetekkel és külön céheket alkottak. Ezek voltak a híres műves céhek (Craft Guilds), amelyeknek története olyan alapvetően fontos a középkor történetének ismeretéhez. Ezek a céhek működésüket I. Henrik idejében kezdték el és hamarosan komoly versenytársaikká lettek az előbb említett általános jellegű céheknek. A műves céhek szerezték meg maguknak a színjátszás jogát. Természetesen csak vallásos drámáról lehetett szó. Ők adták elő, költséges kiállításban, a mysteriumokat és miraculumokat az egyházi ünnepségeken. A céhekben sok nehézséget okozott a mesterek és munkások közötti féltékenykedés, ami külön „segéd-céhek” (Journeyman Guilds) alakulásához vezetett. A mesterek maguk alkották meg a Chartered Companies néven ismert dúsgazdag és nagyrészt máig is fennálló ipari szervezeteket.

IV. ÉLETMÓD ÉS MŰVELTSÉG AZ ANGOL KÖZÉP- KORBAN

Anglia területét a norman korszakban még mindig erdők borították. Medve élt az angliai erdőkben Hódító Vilmos idejéig, a farkas még épen gyakori volt.¹ Az ország vad külseje megmaradt még évszázadokkal a norman hódítás után is.

A latin műveltség félénken és lassan kezdett el terjeszkedni és éreztetni hatását ebben a nem sokat ígérő környezetben. A monostorok száma gyorsan növekedett; ezek eleinte a tanulás középpontjai voltak, de később erkölcsi süllyedés megrontotta őket. A norman egyháznak szerencséje volt érsekeivel. Alkalmasabb nem is kerülhetett volna az érseki székbe, mint paviai Lanfranc, aki különösen alapos jogi képzettségével tűnt ki. Utóda az aostai Anselmus volt, akinek levelei a legnagyobb stílusművészt árulják el. Művelődési kapcsolatok létesültek, keresztül a La Manche csatornán. A normandia Becben volt egy vallásos célú intézet, amely könyveiről volt híres. Ezzel Angliában hasonló intézetek szoros levelezési viszonyba kerültek, ami Anglia szellemi életé-

¹ A farkas volt az angol vidékek átka a 10. században. Edgar király az egyik walesi hercegtől 300 farkasfej beszolgáltatását követelte az egyik esztendőben, de már néhány év múlva lehetetlen volt ennyi állatot megölni.

nek fejlődésére igen jó hatással volt. Általában ennek a kontinentális országokkal fenntartott élénk szellemi kapcsolatnak lehetett köszönni, hogy olyan nagytudású idegenek kerülhettek Angliába, mint Lanfranc és Anselmus.

Oxfordban a tanítás és tanulás a norman időkben kezdődött el, de hogy mikor és hogyan, pontosan nem lehet tudni. Tudósok telepedtek le a 12. század elején, de a tanítás eleinte minden zárt szervezet nélkül történt. Néhány híresebb tudós körül tanuló csoportok alakultak ki. Mikor Oxford hírneve már elterjedt, a 12. század második felében, valami kérdés felett meghasonlás támadt a tudósok között. Erre közülök többen elköltöztek s Cambridgeben telepedtek le, de hogy miért választották éppen Cambridget, pontosan nem tudjuk. Ettől kezdve a két egyetem párhuzamosan, egyforma irányban fejlődött. Egykorú oxfordi feljegyzések mutatják, hogy a diákok, az ú. n. undergraduate-ek garázda magaviselete már ebben a korban is sok gondot adott a hatóságoknak. A feljegyzésekből az is kitűnik, hogy a vezetők is diákok voltak. A papi elem Oxfordban kétségtelenül túlsúlyban volt.

Az egyház ebben az időben nagy lehetőségeket vélt találni a drámában. A papok, nagyszerű intellektuális ösztönükkel rájöttek arra, hogy az írni-olvasni nem tudó középkori átlagos ember igen könnyen kész volt hinni az olyan történetekben, amelyeknek lefolyását láthatta. A római katolikus istentisztelet egyébként is telítve volt drámai cselekvésekkel és mozzanatokkal. Ismert talajon mozgott tehát az a francia szerzetes, Geoffrey, aki „Szent Katalin élete” címmel megírta az első, Angliában ismert miraculum-ot. A kontinensen ezek a „csodajáték”-ok már régóta ismertek voltak és így, mint sok más esetben is, Anglia a szellemi fejlődésben ezen a téren megkésett, de a győztes ő maradt. Mert amit

Athén számára kőbe vésett Pheidias, amit a görög géniusz számára jelent Homér, amit Rómának jelentenek az aqueductok és Caesar Commentar-jai, azt mind jelenti Anglia számára Shakespeare opus-a: a nemzet géniuszának legmagasabb fokon való önmegnyilatkozását. Ebben Anglia egyedül áll, mert a Faust inkább epikus jellegű. Anglia volt az egyedüli, amely egész civilizációját a drámában képes volt megszólaltatni.

A középkori hallgatóközönség a „csoda-játék”-okat szívesen fogadta és a papok gyorsan feldolgozták a legkülönbélebb szent legendákat. Munkájukban világi emberek segítségét igénybe vették és előadásukat hamarosan a szabadban tartották meg, mert a templomok nem voltak elég tágasak a nagyszámú hallgatóság befogadására. A dráma nyelve csak rövid ideig volt latin, mert ez a művészet természeténél fogva demokratikus természetű és a színműveket, amelyek soha sem voltak az arisztokráciának szánva, rövidesen angolul írták.

A modern korban a nemesség és az udvar a francia nyelv egyik dialektusát beszélte. Tudnivaló ugyanis, hogy a normanok nem franciák, hanem Franciaországba hódítókként érkező dánok voltak. Az angol nyelv mindenestre ebben az időben igen alacsony helyekre szorult, az utca tömegeinek és parasztoknak nyelve lett.

Haroldnak, az utolsó nemzeti királynak, a hastingsi csatatéren történt halála és a 14. század közötti időben Angliának alig volt saját nemzeti nyelvén írt irodalma. Alfréd király krónikáját a peterboroughi szerzetesek 1154-ig vezették. A következő századból alig maradt egyéb, mint pár vallásos irat, egy-két dal, néhány, francia stílust eláruló verses románc.

Mikor az angol nyelv jogait újra visszanyerte, lényegesen megváltozott. A változásnak három oka volt. A

norvég befolyás csendben és lassan végezte átalakító művét. Különösen fontos változások történtek a magánhangzók átalakulásánál. A norman-francia hatás a szókinccset gyarapította igen nagy mértékben; a norman kölcsönzések tették az angolt Európa legnagyobb szókinccsel rendelkező nyelvévé. A kölcsönzés főként a műveltségnek olyan területein történt, amelyekben a hódítók a szigetország lakóit felülmúlták és így új szavakra és kifejezésekre taníthatták. Ilyenek voltak az építészet, az egyházi élet, harci eszközök, udvariassági szokások, társadalmi szervezetek, ruházat, vadászat és szakácművészet. Sir Walter Scott jóízű humorral mutat rá (Ivanhoe, 1819), hogy az állatok angolszász nevei megmaradtak, mint ox (ökör), calf (borjú), sheep (juh), pig (disznó), de már a belőlük készült húsételek nevei: beef, veal, mutton és pork, egytől-egyig norman eredetű szavak, mert a normanoké volt a kiváltság, hogy húsételeket ehessenek. Olyan szavak, mint exchequer, treasury, Parliament, commons, jury, amelyekkel az állami élet megnyilvánulásának újabb formáit megnevezték, szintén kivétel nélkül norman eredetű szavak. A király (king) és a királyné (queen) neve angolszász eredetű, de már az arisztokrácia egyes fokozatainak címei, az egyetlen earl (gróf) kivételével, norman kölcsönzésre vallanak. Service (szolgálat), courtesy (udvariasság), obedience (engedelmesség), honour (tiszteltetés), gentleman és servant (szolga), master (úr) és mistress (úrnő), mind norman-francia kölcsönzések. Az angol elasztikus természetű nyelv és a múltban igen készségesen kölcsönzött idegen nyelvekből. Ma is bármelyik igazán jó angol stílisztának az írásában csaknem minden oldalon könnyen össze lehet számolni legalább tíz százalékot kitevő francia szót. Ezek a szavak az angol helyesírási törvények szerint átírva ma már termé-

szetesen az élő angol nyelvvel tökéletesen egybeforrtak.¹

A norman hódítás alatt a tömegek életszínvonala alászállt, de a magasabb társadalmi rétegek életének színvonala annál inkább emelkedett. Az építkezés a hódítás ideje alatt hatalmasan fejlődött. Ahol a saxonok nehézkesekek voltak, ott a norman építészet méltóságteljes. Egy norman templom főhajója vagy egy 12. századbeli székesegyház keresztfolyosója messze fölülmúlt bármit, amit a saxon korban építeni tudtak. A norman építőművészet jellegzetes vonásai, a masszív, kerek pillérek, zömök oszlopfők és félköralakú boltívek, a normanoknak hatalmukba és szervező erejükbe vetett büszke önbizalmát árulják el. A normanoknak ez a biztonság utáni vágya volt az indító oka annak, hogy olyan sok várát építettek, szerte mindenütt Angliában. A várudvar töltötte így be azt a szerepet, amit angolszász épületeknél a fatetős középponti csarnok töltött be. A termek berendezése a kényelemszeretet magas fokát árulta el; feldíszítették szőnyegekkel és fejlett iparművészeti készségről tanuskodó házi berendezési tárgyakkal. Ezen a ponton a monostorok berendezése sokszor szolgált mintául a magánlakások berendezésének fejlesztésénél. Ami a külső formát illeti, a norman várkastélyok inkább voltak félelmetesek, mint művésziések. A várkastély azért mégis kétségtelenül nagy hatással volt a környék művelődésének fejlődésére. A norman várak hamarosan anachronizmusokká váltak, mikor az angol építőművészet a későbbi fejlődés során visszanyerte nemzeti jellegét, épenúgy, amint eltűntek a norman hódítók is a fejlődő angol nacionalizmus nagyobb erejének beolvasztó és diadalmaskodó hatása alatt.

¹ Akik erre vonatkozólag részletesebb adatokat akarnak, haszonnal forgathatják Otto Jespersen könyvét: *Growth and Structure of the English Language*, vagy pedig Bradley és Pearsall Smith alapvető ismereteket nyújtó műveit.

V. A PARLAMENT A KÖZÉPKORBAN

1200 és 1485 között Angliában nagy változások mentek végbe. A parlament, munkabérek, földbérlet, az ipari bérviszályok a modern problémákhoz való átmenetet jelzik. Ami a külső eseményeket illeti, az egész korszakot megtöltik a Franciaországgal, Skóciával és Wales-szel vívott háborúk, amelyeket ellensúlyozott a Flandriával folytatott rendszeres kereskedelem. Ghent és Bruges szövőszékeit legnagyobb részben az Angliában termelt gyapjúval látták el. Hogy a gyapjú rendszeres szállítását biztosíthassák, Calaisban építettek egy nagy vámházat, illetve árutőzsdét a gyapjú-szállítmányok részére. A tőzsdén vámilletékeket szedtek és az idegen kereskedők itt szerezték be szükségleteiket az angol hajókon odaszállított gyapjúból. Angliában, ennek megfelelőleg, mind nagyobb mértékben tértek át a juhtenyésztésre és a szántóföldek helyét mind nagyobb területen foglalták el a legelők. A 15. században már Angliában is szövőszékek dolgoztak. Ez végzetes következményekkel járt a flamand szövőiparra. Flamand takácsok költöztek át Angliába (az Angliában gyakori Fleming családnévnek ez az eredete) és tanították a szövés mesterségét az új angol takácsműhelyekben.¹

¹ Ezek királyi kiváltságokat élveztek I. Henrik (1100—1135) ideje óta.

Angol kereskedők, akik ezentúl már nem nyers gyapjút, hanem szövött anyagot szállítottak, behatoltak a balti tartományok területére és letörték a Hanza-városok erős ellenállását. A tenger megeléknült, a kalózok elszaporodtak és a tengeri uralomért való versengés kora küszöbön volt. Anglia 1213-ban Damme-ban, 1340-ben Sluys-nél aratja első tengeri győzelmeit. Az ipar és kereskedelem fejlődött, a nemzeti jövedelem legfőbb forrása lett, de ezzel együtt a tengerek feletti uralom parancsoló szükségyszerűséggé vált. Hogy Angliát a tenger felől milyen könnyen érheti váratlan veszedelem, arra a történelem nem egy példát adott. Caesar hódító hadjárata, a dán és norman hódítás mind azért jártak könnyü sikerrel az ellenség számára, mert az angol partok védtelenek voltak.

A viszonyok változásának egy másik igen jelentős közvetlen hatása a feudálizmus erejének lehanyatlása volt. A földesurak juhtenyésztésre rendezkedtek be, kihasználva a fejlődő szövőipar által nyújtott nagyobb jövedelmi lehetőségeket. Ehhez kevesebb munkáskézre volt szükség és ezért jobbágyaiknak egy része feleslegessé vált. A földesurak közül sokan bérbe adták földjeiket és az így nyert forgótőkét ipari vállalkozásokba fektették. A bérleti rendszer nagyobb szabadságot jelentett a jobbágyok számára is, kik maguk is áttértek a juhtenyésztésre. A földesúr csupán csekélyszámú jobbágyot hagyott meg személyes szolgálattételre birtoka ki nem adott részén, a „manor”, a földesúri kastély körüli birtokrészekén. Azok a jobbágyok pedig, akik munka nélkül maradtak, igyekeztek elhelyezkedni mint ipari munkások. Mások meggazdagodott bérlő-jobbágyokhoz csatlakoztak, mint mezőgazdasági bér munkások.

Ezt az egész átalakulási folyamatot siettette a Fekete Halál, az 1349. évi nagy pestisjárvány, amely a lakos-

ság harmadát, sőt némely források szerint a felét kikapusztította. A munkáskéz ritka volt és a felszabadított jobbágyok, most már helyhez nem kötöttek, ott adták el szolgálataikat, ahol a legmagasabb bért kínálták érte. Rendeletek voltak, amelyek szabályozták a munkabéretet, de ezek hatástalanok voltak az új viszonyok között. 1381-ben Wat Tyler vezérségével parasztlázadás tört ki, amelyet a feudalizmus elleni gyűlölet tüzelt.

A felszabadított jobbágy írott szerződés alapján lépett földbirtoka tulajdonába. Jogait a törvény védte és 1430-tól kezdve szavazati joga volt a parlamenti tagok választásánál, ha birtokáért 40 shillinget meghaladó bért fizetett a földesúrnak. Ez igen nagy összeg volt és a valóságban a „negyven shillinges birtokosok”-ból, akik Anglia politikai életének egyik legbefolyásosabb irányítói voltak egészen 1832-ig, a vidéki dzsentri-osztály (country gentlemen) fejlődött ki.

A feudalizmus hanyatlásával együtt járt a parlament befolyásának növekedése. A király gyakran szükségesnek találta, hogy a parlamentet összehívja, rendszeresen, amikor pénzre volt szüksége. A kísértés kézenfekvő volt. A szövőipar fejlődése a juhtenyésztésből nyert gyapjú révén a farmereket gazdagította, a kereskedelem fellendülése viszont a polgárság anyagi erejét sokszorozta meg, érdemes volt tehát próbát tenni. A parlament fejlődésének legelső nyomai I. Edwardhoz visznek vissza. Az ő uralkodása alatt történt a 13. század utolsó évtizedében, hogy a Magnum Concilium tanácskozásaira minden megye (shire) két-két lovagot és minden város két-két polgárt küldött ki. Ugyanez a király állította fel a nagy alapelvet, hogy ami mindenkit érint, ahhoz mindenkinek beleegyezése szükséges.

A parlament törvényhozói hatásköre egy ideig nem volt jelentős. Különleges esetekben, nevezetesen 1327-

ben és 1399-ben, az uralkodókat trónjuktól megfosztotta és helyükbe másokat választott. De II. Richárd, az utóbbi az előbb említett két uralkodó közül, gyökeres elintézési módot alkalmazott parlamentjével szemben. Elrendelte, hogy a parlament egy különlegesen erre a célra épített teremben ülésezzen, nyitott oldalakkal. A terem körül nyilasok ültek azzal a paranccsal, hogy nyomban löjjenek, ha az ellenzék okoskodnék. A parlament mégis jól fel tudta használni ezt az alkalmat arra, hogy a kért pénzt csak akkor volt hajlandó megajánlani, ha sérelmeiket a király előbb orvosolta. Ezeket a sérelmeket a király részéről kinevezett biztosok vették vizsgálat alá. Angliában annyira féltékenyen őrzik a hagyományokat, hogy ezeket a királyi biztosokat majdnem egészen 1900-ig állandóan kinevezték, bár működésük valódi jelentősége már a 15. században megszűnt.

A pénz hatalma volt az, ami segítette a parlament fejlődését. A lordok háza és az alsóház III. Edward uralkodása alatt (1327—77) kezdett külön ülésezni, bár ez a különválás 1450-ig nem volt végleges és határozott. A papi főméltóságok és a világi lordok (lords ecclesiastical and temporal) együtt üléseztek.¹ A középbirtokeosok, a megyei urak (knights of the shire) viszont a városi polgársággal tanácskoztak együttesen. A parlament tárgyalásainak legfontosabb pontja volt mindig: pénzt szavazni meg törvényhozásilag a király kívánságára. Az alsóház nemsokára kivívta magának azt a jogot, hogy az engedélyezett pénz felhasználásáról elszámolást kapjon. A pénzt a parlament a „lordok hozzájárulásá”-val, de az alsóház „kezdemenyezésé”-re engedélyezte. Az alsóház 1414-ben már elég erős volt ahhoz, hogy tör-

¹ Az angol lordok háza a legrégebb felsőház Európában, a magyar felsőház kivételével.

vényhozói elhatározásaikba nem engedett beleszólást a király részéről, amennyiben a király kívánságait teljesítette. Ettől kezdve a parlamentnek, illetőleg az alsóháznak általában szabadkeze volt a törvényhozásban, a király minden irányító befolyása nélkül. A törvényjavaslatokat egyszerűen benyújtották szentesítés végett, de az előbbi rendszer, hogy a királyt megkérdezzék vajjon a szóbanforgó törvényjavaslatot tárgyalhatják-e, teljesen megszűnt (1470 körül).

A parlamenti tagság nem volt írgyelt és megkívánt tisztség a középkorban. Két lovag Oxfordshire-ben, mikor megválasztásukról értesültek, egyszerűen elmenekültek a megye területéről. Csak jóval később, a parlament hatalmának növekedésével, tünt fel a parlamenti tagság kívánatosnak az érvényesülni kívánók szemében. Ezekben az időkben a parlament alig volt egyéb, mint pénzforrás a király számára, a pereskedők törvényszéke és az a testület, ahol a megyei követek panaszaikat előadhatták.

Az angol szabadság alapokmánya, miként az jól ismert dolog, a Magna Charta, amit János király nemesi alattvalói szerkesztettek (1215). A nagy jelentőségű okmány szellemét eredetileg az osztály-kiváltság, sőt reakció irányította. De az bizonyos, hogy megfogalmazása igen szerencsés volt, úgy hogy a későbbi kor a maga felfogása szerint magyarázhatta a maga céljainak megfelelőleg. Semmiféle új adót nem volt szabad kivetni a királynak, a Magna Charta rendelkezése szerint, csupán ha előbb tanácsának hozzájárulását megnyerte. Ez 1215-ben a főnemeseket jelentette. Ez a tanács évszázadról-évszázadra változott, de a Magna Charta szavai ugyanazok maradtak. A demokratikus fejlődés alapjait a Magna Charta jelentette, csakúgy mint az esküdtszéki rendszer. A Magna Charta egyik legfontosabb rendel-

kezése az volt, hogy senkit nem lehet bebörtönözni vagy megbüntetni, csupán ha a vele egyenlők ítékeztek felette. Védekezés volt ez a király kiküldött bírának a régi időkből fenmaradt rendszere ellen. Így védekezett az új pénzarisztokrácia, a kereskedők osztályának vezetői, akik kitartó eréllyel védekeztek az önkény minden megnyilvánulása ellen.

Az ipari piacok terjeszkedésével a tőkés osztály elkezdte gyűjteni és gyümölcsöztetni pénzét. I. Edwárd száműzte a zsidókat, akik uzsorából éltek és egy ideig olasz pénzkölcsönzők sajátították ki a pénzpiacot. 1350 után gazdag angol kereskedők kölcsönöket kezdtek folyósítani kamatra. Kezdetleges banküzleteket kötöttek, majd kifejlődött a tőkében adott biztonság rendszere (capital security) és az angol kereskedelmi vállalkozás szelleme megerősödött. Családok, mint a hulli De la Pole család, a legalacsonyabb sorsból olyan gazdagságra emelkedtek, hogy vagyonuk a királyéval ért fel. Egy bizonyos Canynge nevű bristoli hajótulajdonos hatvan hajójával a dán királyok ellenkezésével szemben is, tisztán a maga hatalmára támaszkodva, Izlanddal űzött élénk kereskedelmet. A haszonból, amit ebből a vállalkozásából szerzett, Bristolban a St. Mary Redclyffe templomot építtette.

De a leghiresebb valamennyi között Richárd Whittington, aki szegény sorsból hihetetlen gazdagságra küzdte fel magát s háromszor volt London Lord Mayorja. Később Dick Whittington néven, titokzatos macskájával együtt, mesehős lett a kalandos életű, dúsgazdag londoni kereskedőből.

Az ipar fejlődése zavart okozott a műves céhek életében. A belső meghasonlás a 14. század végén a segéd céhek (Journeymen Guilds) szervezkedésében nyilvánult meg. Munkások önvédelmi szervezetei voltak ezek, köz-

vetlen ősei a mostani Trade Union-oknak (angol szak-szervezetek). Ennek a szervezkedésnek visszahatása megvolt a mesterek céheiben, úgy hogy egyszerű munkás-embernek tőke nélkül lehetetlen volt önállósítani magát és mesterré lenni. A munkáltatók és alkalmazottak osztályainak ez a korai elkülönülése előkészítette Angliát a 19. század mérhetetlen ipari fejlődésének óriási nehézségeire.

Az építészetben a norman stílus helyet adott a nemzeti érzést hívebben tolmácsoló csúcsíves építkezésnek, a csipkézett díszítéssel és tagozott pillérrel. Az egyházban a tömegek befolyása kezdett érvényesülni. A miraculumokat latin helyett angol nyelven írták és adták elő. A reformáció előhírnökeként fellépett Wycliffe, aki lefordította az evangéliumot angol nyelvre.

Az irodalom két legnagyobb értékű alkotása ezekben a századokban Chaucer, az angol középkor szemérmes Boccaccio-jának „Canterburyi Regéi” és Langland nagy szimbolikus eposza, a „Piers Plowman”. Mindkét mű eleven képet ad az angol lovagkor és a középkor színes, de különösen amint Langland költeménye tanúsítja, a szegény ember számára nyomorúsággal és szenvedéssel teli életéről.

VI. A REFORMÁCIÓ KORA ÉS ERZSÉBET KIRALYŊŐ

A civilizáció modern korszaka a 16. századdal kezdődik. A szabad gondolat, a hellén szellem legdicsebb öröksége, érzeteti hatását tudományban, irodalomban, a bölcsélet fejlődésében. A kontinens országaiban, ahol a Konstantinápoly eleste (1453) után menekülő görög tudósok otthonra találtak, a megmozdulás sokkal előbb történt meg, mint Angliában. Caxton, Anglia első és nagy könyvnyomtató mestere volt az, aki először nyitott utat a humanizmusnak Angliába. Az ő nyomdájából kikerült első nyomtatott könyv (1477) jelentette Angliában a középkor és a kolostorok világának végét. A görög filozófiát nagy lelkesedéssel fogadták Anglia tudósai vagy olyanok, akik mint Erasmus, idegen földről érkezve telepedtek le a szigetországban. Közülök egyedül Sir Thomas More, az Utopia szerzője, volt az, aki soha nem látogatta meg Itáliát. A többiek gyakran megfordultak a nagy Medici filozófus társaságában, mint Colet, a Szent Pál iskola megalapítója, Grocyn, kit legtöbbször mint a „tudás bányájá”-t emlegették, és Linacre, aki az orvosok kollégiumát alapította.

Anglia Rómával szakított, mert féltékenyen őrködött függetlensége felett (1534). De a protestantizmus-

nak az a végletekbe-hajtása, ami a német reformációra jellemző, Angliában sohasem következett be. Talán az angol jellemnek az elvi kérdések gyakorlati megoldásánál olyan gyakori logikátlansága lehetett az oka annak, hogy ami ajánlatosnak mutatkozott a megőrzésre a régiből, azt megtartotta és az újból, ismét gyakorlatias szempontok szerint, csak azt választotta ki, amit a maga céljai szempontjából megfelelőnek talált. Ezért lett az angol reformációból véges-végig a kompromisszumok sorozata és ezért lett az anglikán egyház annyira sui generis, annyira sajátos angol intézmény. Tyndale bibliafordítása és az imakönyv (Book of Common Prayer) logikus, tisztán érthető nyelve az új tanok tiszta üzenetét tolmácsolta az új mozgalom papjainak és hívőinek egyaránt. VIII. Henrik lett az anglikán egyház világi feje és az angol uralkodó ezt a névleges hatalmi kört mai napig is betölti.

A szerzetes-rendek székházainak feloszlatása és lerombolása volt az angliai reformáció legnagyobb jelentőségű eseménye. A szerzetesek igen jól megtanulták, hogy mint éljenek önmagukra nézve hasznos és nyugodt megélhetést biztosító módon; szigorúbbak voltak parasztaikkal szemben még a világi földesuraknál is és gyakran még igazságtalanok is voltak irányukban. Nem jöhettek többé számba úgy sem, mint a tanulás középpontjai, mert hiszen ezt a munkát hovatovább tőlük teljesen függetlenül végezték a világi iskolák és az egyetemek. A nagyobb és jelentősebb világi iskolák (Public Schools) közül több már a középkor folyamán, de legkésőbb a 16. században megkezdte működését az ország különböző részein fekvő vidéki városokban. A collegiumok nagy földjövödelmeket kaptak gazdag mecénások ajándékából, más jóltevők pedig új épületeket emeltek részükre vagy nagyobb örök hagyományban részesítették kedvenc colle-

ge-ukat. Wolsey biboros, VIII. Henrik bizalmasa és tanácsosa, különösen bőkezű volt az oxfordi Christ Church collegiummal szemben. Minden collegium megszervezte a maga előadóinak és tanítóinak (Fellows) csoportját, akiket az összegyűjtött alapokból fizetett. A collegium élén a mester (Master) állott, aki azonban nem adott elő, hanem a rendre ügyelt fel és a collegium fegyelmi ügyeinek volt legfőbb intézője. A diákoknak collegiumon kívüli fegyelmezését a collegium vezetője szolgák, az ú. n. proctorok útján tartotta fenn. Ezek éjszakaiként a város utcáin járva vigyáztak, hogy a diákok mulatozása rakoncátlankodássá ne fajuljon. Ez a szokás már a középkorban kifejlődött és teljesen máig sem avult el.

A szerzetrendek székházainak lerombolásából és vagyonuk felosztásából a legtöbb hasznot az ekkor keletkező új családok látták. A Russellek, Cecilek, a Walsinghamek mint új nemesség, ekkor vonultak be a királyi udvarba és erősödtek meg hatalomban és gazdagságban. Vidéki kúriáiknak, melyeket építtettek, gyakran adták annak az apátságoknak a nevét, amelynek lerombolása családi vagyonuk alapját megvetette. A hosszú ideig dülő belső viszályok felőrölték a középkori angol nemesség, a Plantagenetek, Beauchampsok, Nevillek erejét. Ennek az új nemességnek kúriái már nem voltak többé erőd jellegűek. A komor, megerősített várfalakat téglából épített homlokzat, magas és gazdagon kiképzett oromfal és szép kertek váitották fel. A belső berendezés, többnyire tölgyfából készült bútorok, kényelmesek voltak és művészi csínnal készültek, ha nem is versenyezhettek a gazdag olasz renaissance díszítő művészetének csillogó pompájával.

A 16. század a nagy monarchiák, a politikai despotizmus és machiavellianizmus korszaka volt, amely önző

módon csak a saját céljaiért dolgozott: I. Ferenc, V. Károly, Rettenetes Iván, Szulejmán, Angliában pedig VIII. Henrik és Erzsébet, egytől-egyig mind ennek a típusnak képviselői voltak. Az angol jellemnek dícséretére válik, hogy Anglia parlamenti intézményei túl tudták ezt a kort is élni, amely a parlamenteket más országokban mind romba döntötte. A Tudorok alatt az angol parlament véges-végig teljesítette történelmi hivatását. Az állam életében döntő fontosságú kérdésekben, mint amilyen volt a Rómával való szakítás kimondása, szükség volt az alsóház tekintélyére, de a gyakorlatban a polgárság a tanácsadóknak egy bizottságával biztosította a maga számára a hatalmat a királlyal szemben. Ennek a bizottságnak titkos tanács (Privy Council) volt a neve és ez volt Anglia igazi kormányzó hatalma mindaddig, amíg a 18. században meg nem kezdődött a kormányok rendszeres kinevezése.

A Rómával való szakítást Mária királynő uralma alatt Calais elvesztése követte és ez az esemény jó figyelmeztetés volt az angoloknak, hogy az ő hazájuk hivatása az, hogy világhatalom legyen és az ő érdekeik egészen mások mint az európai kontinens többi országaié. Erzsébet királynő uralma alatt (1558—1603) kezdődött meg valójában Anglia tengeri uralmának és kereskedői tengereken túli vállalkozásainak korszaka. Sajátságos kifejezéssel ezek a kereskedők kalandoroknak (adventurers) nevezték magukat, találóan, mert foglalkozásukból sohasem hiányzott teljesen a kalandvágy szelleme, sohasem tudhatták, milyen fogadtatásban lesz részük idegen országokban, ismeretlen földrészekben vagy a tengeren más államok hajói részéről. A kalózkodás volt ennek a kornak igen virágzó foglalkozási ága. A kereskedők a veszedelem elleni védekezés szempontjából egyesületekben társultak. Ez volt az eredete a későbbi

kereskedelmi társaságoknak, amelyek az ipari és céhtársaságok (Livery Companies, Craft Guilds) mellett gyorsan megerősödtek. Erzsébet uralma alatt tízével alapították ezeket a társaságokat, hatalmas tőkeerővel. Hiresebb volt közöttük a Muscovy Company, a Levant Company, a Cathay Company. De leghiresebb volt valamennyi között a Kelet-Indiai Társaság, teljes nevén „Adventurers Trading to the East Indies” — Kalandvágó kereskedők, kik Kelet-Indiával kereskednek — vagy röviden csak „John” Company.

Ezek a kereskedelmi szervezetek, amellet, hogy hihetetlen mértékben növelték Anglia tőkegazdagságát, elősegítették a vállalkozásnak azt a szellemét, amely anyyira jellemző Erzsébet királynő korának angol tengerészeire. A renaissance és a reformáció a felfedezések és a tudomány iránti érdeklődés felébredésének kora volt. Anglia meglehetősen későn kezdte el kivenni a maga részét ebből a munkából. Columbus, aki különben kiképzését Bristolban nyerte el, már elvégezte és de Gama már elkezdte felfedezői munkáját, amikor Anglia jelentkezik. A két Cabot, atya és fiú, akik Genovából származtak, épen úgy mint Columbus, VII. Henrik megbízatásából indultak el brit hajókon Amerikába. A felfedező utak indító oka angol részről az észak-nyugati vagy észak-keleti átjáró keresése volt Kinába, ami igen jelentős útrövidítést jelentett volna a kereskedelem számára. Kanada észak-keleti részének térképe számtalan félelmet nem ismerő angol felfedező nevét örökíti meg, mint a Davies-szoros, a Baffin-föld, a Hudson-öböl. Erzsébet királynő a Temze-parti királyi palota ablakaiból intett istenhozódott Martin Frobishernek, aki 1576-ban három apró hajón indult el, hogy eljusson Grönlandba. Vállalkozó angol tengerészek felkeresték az egyenlítő alatti óceánokat is. Sir Francis Drake pedig a „Peli-

can"-on, amelyet később „Arany Szarvas”-nak keresztelt át, körülhajózta a földet. Drake hajója hosszú ideig állt a Temzén, míg a kíváncsiskodók apró darabokra nem szedték, emlékként hordva szét a híres hajót.

Drake, bármennyire kiváló szellemű tengerész volt is, nem idegenkedett a kalózkodástól, ha spanyolokról volt szó. Spanyolország, hihetetlen gazdag délamerikai ezüsbányáival, volt Anglia leggyűlöltebb vetélytársa. Spanyolország képviselte azt, amit Anglia a legjobban gyűlölt, az inkvizíciót, a zsarnoki uralmat és idegen szokásokat. Híres angol tengerészek, mint Hawkins, aki egyébként hirhedt volt, mint félelmetes rabszolgakereskedő, boldog volt, ha lecsaphatott egy útközben utolért spanyol gályára. Mikor II. Fülöp az Armadát küldte Anglia ellen, Anglia kész volt edzett felfedezőivel, kalózaival és a csatorna védelmére rendelt mindenféle fajta, hirtelenében összeszedett hajóival védeni magát. Drake („El Draque”) és Howard of Effingham döntő győzelme (1588) mindenki előtt jól ismert tény. Angliának ettől az időtől kezdve támadástól nem kellett félni, bár a portugálokkal és hollandokkal a versengés a Kelet-Indiában még ezután is sokáig tartott és igen éles volt. Hollandia érdeklődését azonban már teljesen lekötötték a szigetek, amikor a Kelet-Indiai Társaság megvetette lábát az indiai Suratban. Merész angol kereskedők mind beljebb és messzebb merészkedtek a szárazföldön. Közülök az egyik Fitch, Indiának birtokunkban levő legkorábbi leírását adta. Fitch leírja, hogy a nagy mogul: Akbar birodalmában Agra és Fatehpursikri között húsz mértföldön végig szakadatlan bazárt talált. Egy másik angol kereskedő, Anthony Jenkinson, misztikus módon jutott el Archangelszktől Perzsiáig.

Anglia helyzete a tengeren mindinkább jelentőssé vált. A brit szigetek az európai kontinenshez való közeli

fekvésük által nagyszerű utat biztosítottak nyugat felé a világ kereskedelmi útjai számára. A csatornában, nem úgy mint Franciaországnak, Angliának nagyszerű kikötői voltak. A kereskedelem fejlődésével a hajóépítési ipar Németország helyett Angliában indult gyors és hatalmas fejlődésnek és Anglia hajóforgalma hamarosan túlszárnyalta legveszedelmesebb versenytársának, Hollandiának, hajóforgalmát is. A gyarmatosítás Newfoundlandban kezdődött meg a 16. század vége felé, bár eleinte nem valami nagy sikerrel. Sir Humphrey Gilbert sikertelenül próbálkozott az első 260 telepes letelepítésével. Nem sokkal később Sir Walter Raleigh telepítési kísérletét érte hasonló kudarc Virginiában.

Az Erzsébet-korszak irodalma bizonyos hasonlóságot mutat a kor kalandor tengerészeivel. Erzsébet királyné korának kalandor természetű drámaköltői kocsmai társaságokat alapítottak és gyakran kerültek lakat alá részeg fővel elkövetett utcai duhajkodások miatt. Az eredmény mégsem volt megvetendő, hiszen a másodrendű költők közül is olyanok kerültek ki, mint Christopher Marlowe (1564—1593) és Ben Jonson (1573—1637). Nem is szólva Erzsébet királynő korának gigászi lángelméjéről, William Shakespeare-ről.

VII. POLITIKA, MŰVELTSÉG ÉS KERESKEDELEM A 17. SZÁZADBAN

Anglia fejlődésének egyik súlyos akadályá szűnt meg 1603-ban. Erzsébet királynő utódok nélkül halt meg és Anglia trónját VI. Jakabra, Skócia királyára hagyta, aki azon a réven lett a királynő utódja, hogy egyik dédanyja angol királyi hercegnő volt. Így a két királyság egyesült, évszázadokon át tartó, egymást meg nem értő viszálykodás után. A skót parlament különállását megtartotta 1707-ig, amikor végre ezen a téren is megszűntek az egyesülés akadályai és Skócia képviselőit a Westminster palotába küldte el. A nagy jelentőségű tény az volt, hogy a Stuart-dinasztia alatt a két királyság, Anglia és Skócia, egyesülése megvalósult.

Ötven évvel későbben Oliver Cromwell meghódította Írországot és az ír lakosság ellenállását kegyetlen eszközökkel megtörve, az ország területét elárasztotta betelepített angolokkal. Waleset már VIII. Henrik véglegesen Angliához csatolta. A belső politikában a 17. század a korlátlan és alkotmányos monarchia közötti szakadatlan küzdelemben telt el a király és az alsóház között. Az angol alkotmány középkori fejlődése állandóan olyan irányú volt, hogy a törvényhozói hatalomnak kettős feje

alakult ki. Ez a helyzet előbb-utóbb arra vezetett, hogy a kettő közül az egyiknek a másikkal szemben alárendelt viszonyba kellett kerülni. I. Jakab és fia I. Károly (1625—1649), akik hittek az uralkodó „isten jogai”-ban, minden eszközzel igyekeztek a maguk ügyét előbbre vinni. Az angol nép azonban nem volt hajlandó egy jottányit sem engedni parlamentáris jogaiból és abból a hagyományból, hogy a népet az országot érintő minden fontos kérdésben meg kell kérdezni. Franciaországban ebben az időben az abszolutisztikus reakció fojtogatta a parlamentarizmus intézményét. Az „États généraux”-t 1614. és 1789. között még csak össze sem hívták. Közben Anglia tovább haladt az alkotmányfejlődés és a gyarmati terjeszkedés útján. I. Károly erőszakos és a megfélemlítés eszközeivel dolgozó uralmát a Petition of Right néven (1628) ismert alkotmányjogi ellenállás sem volt képes megváltoztatni. De amikor a király semmivel sem törődve, továbbra is szembehelyezkedett a puritánokkal, a földbirtokos középosztállyal és a londoni polgársággal, az út végén a vérpad várt rá (1649).

A puritánizmus mint mozgalom visszahatás volt az Erzsébet-korabeli fényűzésbe átcsapó jó mód ellen. Eleinte a mozgalom nem volt politikai természetű. Mély hitű keresztények egy kis csoportja elhatározta, hogy életét az ószövetség kemény és megalkuvásokat nem ismerő erkölcsi elvei szerint intézi. A puritánizmus igazi fellendülése azonban csak Cromwellel érkezett meg, Károly halála után. Oliver Cromwell nagyszerű adminisztrátor volt, de a parlamenttel épen olyan keveset törődött, mint a király. Maga a puritánizmus komorsága, amelylyel megtiltotta a drámát, lemosta a művészek festményeit a templomok falairól, megfojtotta az angol vidék jókedvű mulatozását, elkeseredetten szerzett érvényt erő-

szakos akaratának, de uralma rövid életű volt.¹ A kegyetlenül kivégzett királyt alig temették el, mikor megjelent egy Eikon Basilike² című könyv és nyíltan állást foglalt a király ügye mellett. A népszerű könyv egy esztendő alatt ötven kiadást ért meg. A nép csak örült, amikor II. Károly trónralépésekor (1660) a monarchia régi rendje visszatért. Mikor pedig a Stuartoktól véglegesen megszabadult és az Orániai házat hívta meg Anglia trónjára, nagyon vigyázott, hogy jogaiból még egyszer ki ne forgassák. A hosszú huzavonából a parlament diadalmasan került ki. A Bill of Rights című törvény véglegesen biztosította a nép ellenőrző jogát és hatalmát az uralkodó felett. Ez a törvény, amely egyik legfontosabb írott alapokmánya mind máig az angol alkotmánynak, megtiltja az uralkodónak, hogy önkényesen, a parlament előzetes hozzájárulása nélkül, vessen ki adókat, beleavatkozzék a törvénykezésbe, rendellenes bíróságokat állítson fel. Az alsóház már II. Károly uralma alatt biztosította a polgárság számára az ú. n. Habeas Corpus törvényt, amelynek értelmében a király egyetlen alattvalóját sem lehet börtönben letartóztatás alatt tartani szabályszerű bírói vizsgálat és ítélet nélkül. A törvény értelmében bírói tárgyalásra váró letartóztatott személy ügyét feltétlenül tárgyalni kellett a bíróság következő legelső tárgyalásakor vagy pedig biztosíték ellenében szabadlábra kellett helyezni.

¹ Nem lehetetlen, hogy az átlagos modern angol ember tartózkodó és, legalább külsőleg, hideg modora a puritán típus szellemi öröksége. Erzsébet királynő korának angoljai ilyen benyomást idegenekben soha nem keltettek. Mindenesetre érdekes adat az, hogy Erasmus egyik 1500-körül írt könyvében az angolok hihetetlenül szemérmetlen viselkedéséről tesz említést, hogy miként ölelgetik és csókolgatják egymást a nyilvánosság előtt.

² A könyv teljes címe: Ő Szent Felségének Nemes Alakja Magánosságában és Szenvedéseiben.

Rövid idővel a Bill of Rights törvénybeiktatása után az alsóház megkezdte a rendszeres évi költségvetés készítését, a megszavazandó pénzüsszegek pontos listájával. A polgárháború egyik eredménye volt, hogy a parlament mindjobban fokozódó mértékben avatkozott bele a pénzügyek, a kereskedelem és ipar intézésébe; mindezzel eddig nem törődött és intézésüket magánszemélyeknek engedte át. Ez természetesen az állami ellenőrzés rendszerének kifejlődését vonta maga után. A mi korunk szocializmusa sem szükségszerűleg vörös forradalom, hanem egy okos vagy oktalan változás hosszú folyamatának eredménye.

A polgárháború egy másik következménye az volt, hogy véget vetett annak a kornak, amelyben a politikai ellentétek megoldásának egyetlen útja a háború volt. A 17. századtól elkezdve az erőszak kezd meghajolni a józan ész érvelése előtt. A polgárság soraiban, először Londonban, megkezdődik a pamfletekben és újságcikkekben való vitatkozás. Roger l'Estrange és Daniel Defoe, a „Robinson Crusoe” szerzője, voltak az elsők, akik meglátták a politikai újságírás nagy jövőjét. Ha politikai viták támadtak a parlamentben, erőszak alkalmazása helyett, amint az eddig szokásban volt, csoportok alakultak a parlament tagjai közül, akiknek politikai felfogása megegyezett. A közvélemény hamarosan tudomást szerzett ezekről a fejleményekről és a két egymással szembenálló pártnak a whig és tory gúnyneveket adta. Ezek a pártok már magukon viselték későbbi utódaik, a konzervatívok és liberálisok, nem egy jellemző vonását. A toryk, akik az állam és az egyház jogainak védelmezői voltak, többnyire a földbirtokos középnemesség (squires) soraiból kerültek ki, míg a whigek az intellektuális osztály őseiből és a kereskedőkből; egyébként igen sokan lettek közülök az anglikán egyház köte-

lékéből kivált dissenter-ek. II. Károly uralkodása alatt a titkos tanács, amelynek hatalma és befolyása olyan nagy volt a Tudorok idején, helyet adott egy sokkal kisebb számú testületnek. Ez a testület a királynak volt felelős és előfutára volt a későbbi felelős kormányoknak. A politikai fejlődésnek ez az iránya visszavezethető a londoni polgárság gyorsan növekvő befolyására. Mikor ez a befolyás szembehelyezkedett Károlylyal, a király hamarosan vesztes fél lett. London rohamos fejlődése már Erzsébet királynő uralkodása alatt elkezdődött és a lakosok száma a királynő trónralépésétől haláláig 90.000-ról 190.000-re növekedett. A lakosság növekedése olyan rohamos volt, hogy Orániai Vilmos trónraléptekor London lakossága nagyobb volt, mint Páris és Róma lakossága együttesen.¹ Nem sok idővel a monarchia visszaállítása után, három nagy szerencsétlenség sújtotta a fővárost. 1665-ben irtózatos pestisjárvány pusztított. Akik tehették vidékre menekültek, köztük a puritánok sorából kikerült volt kormánybiztos, John Milton, aki az „Elveszett Paradicsom” befejezetlen kéziratát magával vitte s egy buckinghamshirei kis falusi házában fejezte be.² Samuel Pepys, aki végtelenül érdekes naplót írt ezekről a napokról, elmondja, hogy alig volt elegendő idő arra, hogy eltemessék a holtakat és társzekerek járták be az utcákat emberekkel, akik hangosan kiáltoztak be a házakba: „Hozzátok ki a holtakat!” A következő évben az emlékezetes nagy tűzvész elpusztította a City legnagyobb részét. Az ujonnan felépülő város modern képét Sir Christopher Wren, a nagy építész adta meg. Ő tervezte és építette a Szent Pál székesegyházat és a City több újra felépített tem-

¹ Gordon Home: A History of London.

² Chalfont St. Giles-ben.

plomát. A harmadik szerencsétlenség, egy esztendei időközzel (1667), a holland ágyúk hangja volt a Temzén, megmutatva a londoniaknak, hogy a hajóhad mennyire nem képes a partok védelméről és biztonságáról gondoskodni.

A Stuartok korszakában igen fontos szerep jut Anglia történelmében a tengerentúli gyarmatosítás gyors fejlődésének. A brit birodalom felépítésének egyik legelső lépése brit telepéseknek a virginiai Jamestownban való partraszállása volt (1606). A kolonizáció gyorsan fejlődött tovább Nyugat-India legkülönbözőbb szigetein és szigetcsoportjain. Ezeket a gyarmatosításokat többnyire magánvállalkozók hajtották végre, királyi engedélylevél (charter) birtokában. Sokkal nagyobb jelentőségű volt a puritánok Angliából való kivonulása, akik szülőföldjüket „csupán Anglia lármájától és nyomasztó légkörétől való szabadulás céljából” hagyták el, „a király ellen érzett minden neheztelés nélkül”. (Clarendon, „History of the Rebellion”, 1671—74.) Száz puritán, az ú. n. „Zarándok Atyák” 1620-ban hagyták el az angol partokat a „Mayflower” (Galagonya) nevű hajójukon és megvetették alapját Északamerika később egyik legvirágzóbb gyarmatának, Új-Angliának. William Penn quakerei, Pennsylvania őstelepesei mellett a Mayflower telepeseit szokták az Egyesült Államok megalapítóinak tekinteni. Az ujonnan alapított gyarmatok sok ideig nem is gondoltak az anyaországtól való szétválásra. A gyarmatosoknak meg voltak a maguk kis alkotmányozó gyűléseik, de a királyhoz hívek maradtak.

Indiában a Kelet-Indiai Társaság gyors fejlődését és gazdagodását elősegítette egyrészt az anyaországból mind élenkebben meginduló kereskedelem, másrészt pedig Indiában a rádzsák barátsága. Hódításról vagy területfoglalásról szó sem volt. De később a kereskedelmi rak-

táruk növekedésével a társaság előbb a maga, majd később a brit állam nevében mind nagyobb és nagyobb területeket vett tulajdonába. A portugálok és hollandok vetélkedése hamarosan alábbhagyott, annál veszedelmesebb versenytársak lettek a franciák, akik Colbert biztatására kezdték lábukat megvetni Indiában. A franciák különben az angol gyarmatosításnak legkomolyabb versenytársai lettek. Az angol érdekeket a híres és gazdag Hudson Öböl Kereskedelmi Társaság — Adventurers of England Trading to Hudson Bay — képviselte, amely 1670-ben alakult. A társaság Kanadában egészen 1863-ig hatalmas földterületek birtokosa volt. A Hudson Bay Társaság kezdettől fogva szőrmekereskedelmet folytatott és a mai napig is fennáll.

A hollandokkal való tengeri háborúk Angliára nézve végződtek előnyösen. Az angol parlament Cromwell és II. Károly uralkodása alatt különböző hajózási törvényeket hozott, amelyek a holland hajózásra végzetes csapást jelentettek. Ezek voltak az első kísérletek, amelyek a hajózásnak és kereskedelemnek állami támogatást igyekeztek nyújtani. Így többek között ezek a törvények elrendelték, hogy minden Angliába importált anyagot, akár a brit gyarmatokról, akár bárhonnán más helyről Európán kívül, csak angol hajókon lehet szállítani. Európából érkező árukat, ha azokat nem az előállító állam hajója szállította, szintén csak angol hajón volt szabad Angliába szállítani. Igyekeztek ezek a törvények a gyarmatok kereskedelmi forgalmát is az anyaországra korlátozni, bár ez a próbálkozás nem járt mindig sikerrel. A hajózási törvények sokszor vezettek csempészésre, de azért a kereskedelem általában felvirágzott.

Mielőtt a kereskedelem teljesen kifejlődött volna, Anglia intézményszerűleg bevezette a nemzeti hitelt és az államadósságot a régi és esetlen pénzügyi műveletek

helyébe. A parlament pénzügyi ellenőrzésével tökéletesítették az államadósságot és így jött létre az Angol Bank (1694). Az államadósság 1,200.000 fontot tett ki és a kamatot 8 százalékban állapították meg. Ez az újítás volt a század legnagyobb teljesítménye, mert lehetővé tette, hogy nemzeti kormány vezesse az állam ügyeit és fenntartsa a nemzet hitelét. Az ügyes pénzügyi politika hatását hamarosan érezte is és London lett a világ legnagyobb pénzpiaca.

VIII. A PARLAMENTARIZMUS ARANYKORA

Az 1700-tól 1930-ig terjedő korszak tárgyalásánál rá kell mutatnunk arra, hogy Anglia intézményei igen jelentős befolyással voltak Európa többi államaira és azokat nem egyszer igyekeztek gondosan lemásolni. Különösen áll ez az angol parlamenti intézményekre. Ez volt különben is a parlamentarizmus aranykora. Arra már rámutattam, hogy a Bill of Rights (1689) egyszersmindenkorra véget vetett Angliában a királyi előjogoknak. A parlament csupán egy ponton nem tudta teljes hatalmát érvényesíteni. A kormány tagjainak kiválasztása még mindig egyedül a király joga volt. „Holland” Vilmos kormányának tagjai közé egyformán nevezett ki minisztereket mind a két parlamenti párt tagjai közül. A tapasztalat azonban azt mutatta, hogy ez a rendszer folytonos nehézségeket okozott. A párt-rendszert Anglia a 17. század utolsó évtizedében próbálta ki először. Ennek a jellegzetesen angol politikai felfedezésnek alapja az volt, hogy a kormány tagjait az alsóházban erősebb párt tagjai közül kell kiválasztani, de azért a kormány tagjai felelősek az egész alsóháznak. Formálisan a kormány tagjait az uralkodó Angliában máig is a saját tetszése alapján (at His Majesty's pleasure) választja ki és a kormány megalakításának módját nem írják elő írott alkotmányjogi szabályok. A kormány tanácskozásain a

király ennek az elvnek az alapján személyesen részt vett egészen a most uralkodó Hannoveri dinasztia idejéig. I. György (1714—1727), Hannover választófejedelemé és II. György (1727—1760), alig tudtak beszélni angolul és ezért erről a jogukról annál szívesebben lemondtak.

A miniszterelnök — Prime Minister — címzést először Sir Robert Walpole kapta meg. Ezzel jelezték, hogy ő az elnök szerepét töltötte be a kabinet ülésein. Walpole, aki 1721-től 1742-ig volt miniszterelnök a Downing street 10. sz. házban lakott. Ez a palota azóta is az angol miniszterelnökök állandó lakóhelye.

Már a 18. század folyamán a kormány rendszeren a parlament tagjaiból alakult és a kormány tagjainak száma húsz körül volt. A kabinet-miniszterek állásuknál fogva valamennyien tagjai a titkos tanácsnak (Privy Council), amely a nyilvánosság kizárásával, vagy a parlament épületében, a Westminster palotában vagy a Downing streeten tartja üléseit. Az ülésekről jegyzőkönyveket nem adnak ki, sőt a legutóbbi időkig nem is vezettek. A kabinet eredetileg összekötőkapocs volt a király, mint végrehajtó és a parlament, mint törvényhozó hatalom között. Gyakorlatban a kabinet a végrehajtó hatalom, mert a király a hatalmat csak formailag gyakorolja. Minden törvényt a király nevében kell kihirdetni, de minden törvénynek a kabinetből kell kiindulnia. A kabinet és nem a parlament az, amely a valóságban kormányozza Angliát. Nem alap nélküli az az állítás, hogy a miniszterelnök hatalma és befolyása növekedőben van. Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a miniszterelnök kabinetjének néhány legfontosabb tagjával együtt az állam életének legfontosabb irányító tényezője. De sohasem szabad elfelejteni azt, hogy a miniszterek és az egész kormány mennyire a parlament jóakaratótól függve kormányoznak.

Az angol politika sajátos természetének egyik érdekes megnyilvánulása az, hogy a kormányt az uralkodó nevében jóformán még meg sem alakították, amikor már hivatalosan is megalakul az ellenzék, — és pedig „Ő Felsége Ellenzéke”, His Majesty's Opposition — azzal a céllal, hogy az uralmon levő kormányt, mihelyt teheti, megbuktassa! Nyugodtan el lehet mondani, hogy ez a rendszer csak az angol nép mélyen gyökerező politikai ösztöneinél fogva állhat fenn és működhetik sikeresen. Megmagyarázható ez a közös tanácskozásnak azzal a szellemével, amit vissza lehet vezetni egészen a 6. századig, sőt ha Tacitust összekötő kapocsnak tekintjük, egészen addig az időig, amikor az angol nép ősei törzs-szerkezetben még az európai kontinensen éltek.

Modern gyakorlatban az ellenzék szerepe a kormánnyal való szembehelyezkedés. Az ő idejük akkor érkezik meg, midőn a kormány, akár mert a bizalmi kérdés felvetésével provokált szavazás alkalmából kisebbségben maradt vagy akár bármi más okból lemondott. Ez a rendszer a minisztereket éber keresztkérdések alatt tartja minden törvényjavaslat előterjesztésénél és a legkérlelhetetlenebb kritikával kíséri minden cselekedetüket. A 18. században a kormány a parlamenti tagok bizalmát nem egyszer pénzzel vásárolta meg és a kormány mellett leadott szavazatoknak készpénz-ára volt. Itt melleleg megjegyezhetjük, hogy az utolsó uralkodónak, III. Györgynek, aki befolyást akart gyakorolni a parlament elhatározásaira, pénzzel kellett megvásárolni azokat, akik a parlamentben pártjára álltak. Ezeket a „király barátjai” néven emlegették.

A régi rendszer elmúlt, de a lényegből, változott formában bár, valami mégis megmaradt. Burke egyik parlamenti beszédében célzást tett az „ostorosok”-ra

(whippers in), akik a párt tagjait egy nyájba hajtják, hogy a szavazásnál a párt érdekei kárt ne szenvedjenek. A képet Burke a falkavadászatból vette. Az angol sportszellem Burke kifejezését hamar magáévá tette, úgy hogy az a mai napig is fennmaradt. A pártfegyelem megtartására a pártvezér által kinevezett, helyesebben kiválasztott „whip”-ek vigyáznak. A whip a pártnak az a tagja, akinek kötelessége vigyázni arra, hogy a párt tagjai helyükön vannak-e, amikor valami fontos szavazásra kerül a sor. Mikor a szavazást jelző csengő megszólal és a képviselők az ülésterembe igyekeznek, a whip adja meg nekik az utasítást, hogy melyik folyosóra siessenek szavazatukat leadni.

A 18. század még nem ismerte azt a fegyelmet, amely a rábeszélés eszközei közt a pénzt nem akarja megtűrni. A parlamenti tagság kívánatos volt, mert annak birtokában olyan állásokhoz lehetett jutni, amelyek semmi munkával nem jártak, de annál nagyobb jövedelmet hajtottak. Gazdag parlamenti patronusok, mint Newcastle hercege, készpénzzel vásárolta meg a képviselőket, akiknek az ő utasítása szerint kellett szavazni. III. György uralkodása alatt a parlamenti tagoknak legalább fele fizetett ember volt. A többi, ha tehetete, a maga számára vásárolt meg másokat. Az ilyen parlamenti tagok természetesen azzal a szándékkal mentek Londonba, hogy befektetett pénzük után a megfelelő kamatot minél előbb kézhez kapják. „Ami a pénzt illeti, — írja az egyik képviselő 1810-ben — amivel a parlamentbe tudtam jutni, arra nézve csak annyit írhatok, hogy azt jól költöttük el. A te főispáni állásod és a csődtömeggondnokság, amit Péter kapott, volt a közvetlen eredmény. Ami a család szempontjából vett anyagi előnyöket illeti, a csődtömeggondnokság egymaga többet hoz, mint az egész befektetett tőke.”

A mandátumokkal való kereskedést az elévült választói jog és rendszer tette lehetségessé. 1430 és 1832 közt ezen a téren semmi néven nevezendő változás nem történt, amit pedig a viszonyok fejlődése és átalakulása már sok ízben megkívánt volna. A választó kerületeket újra rendezték a Tudorok idejében, de leginkább csak az ország délnyugati részén, mit sem törődve az ország gazdasági fejlődésével. A 18. században mindenütt voltak ú. n. romlott kerületek („rotten boroughs”), amelyek falvak színvonalára süllyedtek alá és mégis két parlamenti tagot küldtek a Westminster palotába. A „választások” az ilyen kerületekben természetesen a legkorruptabb módon történtek. Old Sarum, az ország déli részén, ami alig volt egyéb mint egy rombadőlt várfal, két képviselőt küldött a londoni parlamentbe, míg Manchester és Birmingham egyet sem. Dunwich hosszú ideig megmaradt választókerületnek, miután maga a város a partvidék pusztulása folytán már régen a tenger vizébe süllyedt. Ebben az időben, 1688-tól 1832-ig, a választásokon a vidéki földbirtokos osztály szava volt a döntő és belőle kerültek ki döntő többségben a parlament tagjai is. Becsületes gondolkodású, jó lelkű, de igen tanulatlan osztály volt ez, akadály, de nem teher az országra nézve. A francia földbirtokos osztály „seigneur”-eivel összehasonlítva, az angol „squire” a sportot szerető, a föld egyszerű népével szívesen elvegyülő tipust képviselte. Az egyenlőség szelleme a sportban mindig erős volt és a sport korai demokratizálódásához sokban hozzájárult a cricket-nek mint nemzeti játéknak elterjedése a 18. század folyamán. Vannak feljegyzéseink, amelyek szerint cricket match-et játszottak 1777-ben Hambledon és Anglia válogatott csapatai között. A válogatott csapat kapitánya Dorset hercege volt és csapatában volt többek között egy bi-

zonyos Lumpy, akit a feljegyzés mint ismertnevű csempészt emleget. A történethez hozzátartozik, hogy a herceg a játékot elvesztette a falusi farmerekkel szemben.

A földbirtokos dzsentrinek tehetség és szorgalom dolgában veszedelmes ellenfele lett az Észak ipari lakossága. A gyorsan fejlődő ipari városok befolyása a politikában kezdett elkerülhetetlenné válni. Ez a befolyás egy csapásra útát hódította magának az 1832.-i nagy reform törvényével (Great Reform Act), ami a falkavadászokat elsöpörte a parlament padjairól és helyükbe az ipari lakosság képviselői kerültek. Ez a törvény egész Angliában nagy izgalmat okozott. A reform megvalósítása a vidéki dzsentri osztálytól legalább 150 mandátumot vett el és ezek a mandátumok a városoknak jutottak. Növekedett a szavazatok száma is. De a Reform Act, bár első pillanatra majdnem forradalmiának látszott, mint minden angol politikai reform, végeredményben kompromisszumnak bizonyult. A lakosság gyors növekedése szükségessé tette, hogy Victoria királynő uralkodása alatt egy új reform-javaslat (Reform Act, 1867) szavazati jogot adjon a városi munkásnak. Ezt követte 1884-ben egy másik választójogi törvény, amely a mezőgazdasági munkásokat juttatta szavazati joghoz. A titkos szavazást már ezt megelőzőleg törvénybe iktatták. A demokrácia kifejlődése azonban további reformokat kívánt. A háború végén, 1918-ban, egy újabb választójogi törvény (the Representation of the People Act) szavazati jogot adott a nőknek és a szavazati jog terén olyan gyökeres reformokat léptetett életbe, hogy a szavazók száma egyszerre 13 millióra emelkedett. Ezt a törvényt 1928-ban tovább módosították, megadva a nőknek is a szavazati jogot a férfiak szavazati jogával egyöntetűen a 21. életévtől kezdve. Ennek következtében Angliában ma a szavazati joggal

bíró nők száma csaknem 2 millióval múlja felül a szavazati joggal bíró férfiak számát.

Az angol demokrácia erejét és alapját a két-pártrendszer adja meg. Ennek megfelelőleg az angol parlament alsóházának tárgyalóterme, eltérőleg más országok parlamentjeitől, nem félkörű, hanem az ülésterem padjai egymással szemközt néznek és jobb oldalon a kormányon levő párt, baloldalon pedig az ellenzék tagjai ülnek.

IX. AZ IPARI FORRADALOM KORSZAKA

Anglia térképét az ipar és bányászat fejlődése a 18. század folyamán lényegesen megváltoztatta. A század közepe táján azonban a változások lényegükben legnagyobb részt már megtörténtek. Az új ipari városok alakulása Észak- és Középanyangliában, Dél-Walesben és Skóciában a Clyde völgy két oldalán, ekkor ment végbe. Ennek az átalakulásnak okozója az ipari fejlődésnek az a forradalma volt, amely a 18. századot, gazdasági szempontból, Angliára nézve sokkal fontosabbá tette, mint az angol történelem bármely más korszakát. A gép feltalálása idézte elő ezt a nagy változást. A gép és gyár a munkásokat elszólította otthonukból és minthogy a gépek számára szén kellett, az új gyárvárosok helyét a szénbánya telepek fekvése szabta meg. 1700 körül már virágzó vaskohó ipar működött, közel a La Manche csatorna partjához. A kohászat elég rég idő óta folyt már ahhoz, hogy kimerítette a körülötte erre a célra felhasználható tüzelőfa anyagot és már közel volt az a veszedelem, hogy fűtőanyag hiányában a kohók működését meg kell szüntetni. Ekkor (1730) fedezték fel, hogy a szén alkalmas tüzelőanyag a kohászathoz és a kohókat hamarosan át is építették a szénbányavidékek közelségébe.

A gazdag szén- és fémhányak nem biztosították egy-

szerre Anglia felsőbbségét versenytársai felett az ipar fejlődésében. Ennek elnyerésében más okok is közbejártak. Láttuk, hogy a szövő- és fonóipar, eleinte a király védelme alatt, akkor indult virágzásnak, amikor a nyers gyapjút nem kellett külföldi piacra Flandriába küldeni, hanem otthoni szövőszékek tudták feldolgozni a frissen termelt anyagot. Mint a szövő- és fonóipar újabb ága a gyapotipar fejlődése is megindult. Az északnyugati országrészek nedves légköre ennek az iparágak különösen kedvezett. A nyersanyagot eleinte itt is házilag dolgozták fel és a munkás csupán akkor hagyta el otthonát, amikor a kész árút piacra vitte. A 18. század második felében azonban új ipari találmányok az előállítás módját teljesen megváltoztatták és a különféle iparágakat mind új alapokon kellett átszervezni. Hargreaves és Crompton fonógépe, Cartwright vizihajtású szövőszéke mind olyan találmányok voltak, amelyek segítségével több munkát gyorsan és kevesebb munkáskézzel lehetett elvégezni. Abban az esztendőben, amikor Cartwright vizierővel hajtott szövőszékét feltalálta, első ízben alkalmazták a gőzt mint hajtóerőt az egyik angol gyárban. A gőzgép, amiként az jól ismeretes, szintén brit találmány volt (James Watt, 1769). Az eddig sok ízben kézzel hajtott gépezetet így nem sokára mindenütt gőzerő hajtotta, ami fokozatos gyorsasággal tett feleslegessé mind több és több munkáskezet. A géperőt az ipari tőkésék igen rövid idő alatt felhasználták és az egyik legelső eredmény a gyárrendszer kiépülése volt. A gyártelep alapítása azonban nagyobb tőkét tett szükségessé és a maga eszközeivel dolgozó mesterember a megindult versenyben nem bírhatta az iramot. Azok, akik alkalmazást tudtak kapni, a gyárvárosokban telepedtek le. A termelés legfontosabb eszköze így a gyár lett, amely százaknak, nemsokára ezreknek adott munkát.

A termelésnek ez az új rendje volt az, ami a 19. század folyamán felhalmozta Anglia mérhetetlen gazdagságát és ipari tőkéjét és egy csapásra győztesen emelte fölé valamennyi versenytársának. Anglia külpolitikai helyzete is kiválóan alkalmas volt erre. A napoleoni háborúban való ügyes taktikázás és saját erőinek megkímélése révén Anglia emelkedése Európának a hosszú háboruskodástól anyagilag tönkrement országai között szinte önmagától következett be. Az angol nép nagy-szerű kezdeményező képessége az ipar fejlesztése terén, az ország különféle természetes előnyei és hogy a megindult fejlődésben másokat időben messzire megelőzött; ezek a tényezők mind összejátszottak Anglia gyors és igen nagy mérvű meggazdagodásában. A gazdagság állandósulásával együttjárt a brit birodalom világhatalmának kiépítése. Az ipari fejlődés következtében előállt meggazdagodásnak voltak igen értékes melléktermékei is. Hogy csak két egymástól igen különböző dolgot említsünk: a British Museum világhírű kincseinek igen nagy részét a múlt század folyamán gyűjtötte össze; másrészt az emberbaráti célokra adott összegeknek szerény becslés szerint legalább a fele brit adományokból került ki, szintén a 19. század folyamán. Ami a 19. században Angliában történt meg, többé-kevésbé hasonló módon a 20. században az Amerikai Egyesült Államokban ismétlődik meg.

Nagy-Britanniára a jelen századdal, de még inkább a háború utáni évtizedben elkerülhetetlenül bekövetkezett a hanyatlás vagy legalább is visszaesés korszaka. Anglia egymás után veszti el áruinak piacait olyan versenytársakkal szemben, akik megelégednek alacsonyabb életstandarddal és akiket emellett nem nyom az angol adózó polgáréhoz hasonló súlyos adóteher. Ehhez jó még az is, hogy idők folyamán Anglia elveszítette azokat

a természetes előnyöket, amelyek a múltban olyan kivételes helyet biztosítottak számára.

A 19. század meggazdagodásának megvoltak a szomorú árnyoldalai is. A munkásokat összezsúfolták egészségtelen lyukakban és ezrével haltak meg a túlságban hajtott munkától, anélkül, hogy bárki bármilyen formában a védelmükre kelt volna. Minthogy a gépeket gondozhatták asszonyok, sőt gyermekek is, és nem egyszer alkalmaztak munkára már három-négy éves gyermekeket is, a viszonyok még rosszabbakká és türhetetlenebbé váltak. A gyárban alkalmazott gyermekek közt a halandóság ijesztően nagyarányú volt. Azok, akik ezt eltűrték, egyrészt gazdaságpolitikai érdekekre hivatkoztak, másrészt elfogadták a munkaadók érvelését, hogy a „természetes törvény”-nyel ellenkeznek és az egyén jogait megsértené az ilyen dolgokba az állam részéről való bármilyen beavatkozás.

Minden háborítatlanul folyt mindaddig, amíg a közvéleményt agitációjukkal meg nem mozgatták olyan lelkes és önzetlen férfiak, mint Shaftesbury lord és a parlament bátran nem vállalkozott arra, hogy félretolja az egyén önkényére és önző érdekében jogtalanul használt „természetes törvény”-t az ipartörvények egész sorozatával. Ez elkezdődött azzal, hogy a munkaidőt tizenegy éven alúli gyermekek számára napi kilenc órában állapították meg; majd nemsokára a gyermek munkásként való alkalmazását teljesen megtiltották, sőt nemsokára törvényhozásilag biztosított elv lett, hogy a munkásviszonyok feletti felügyelet az állam joga és kötelessége. A munkás osztály érdekeinek védelmére alakított egyesületeket 1894-ben a király által szentesített törvény engedte meg és szabályozta. Azóta azonban Angliában a viszonyok inkább olyan irányba fejlődtek, hogy ipari kérdésben való megállapodások inkább munkás és mun-

kaadó közötti megegyezéssel jőjjenek létre, mint a törvényhozói hatalom beavatkozásával. Különböző gondolkodók már Marx „Töké”-je előtt is igyekeztek utat mutatni ezekben a kérdésekben. Marx nagy műve kétségtelen hatással volt az angol munkásmozgalomra is, bár az angol szakszervezetek (trade union) fejlődése sok ponton mutat eltérést az elméleti és tudományos szocializmus fejlődésétől. A trade unionok közelebb állnak a szindikálizmushoz, mint a valódi szocializmushoz. Ezt mutatta az 1926.-i általános sztrájk is, amely nyílt támadás volt a fennálló rend ellen és amit nem lehetett másnak mint törvényellenes cselekedetnek minősíteni.

A tizenkilencedik század első felében valóságos emberbaráti láz fogta el az embereket Angliában. Már ezt követőleg az az evangelizáló mozgalom, melyet a methodista Wesley testvérek és George Whitefield indított, akinek szavaira „még a durva bányamunkások is könnyekre fakadva sírtak”, mély és maradandó hatással voltak a lakosság szegényebb rétegeire. A rabszolgakereskedést, amely igen jövedelmező foglalkozásnak bizonyult Erzsébet királynő ideje óta, 1807-ben betiltották. Majd később, 1833-ban, a brit birodalom egész területén minden rabszolgát szabadon bocsátottak. A római katolikusoknak az állami élet minden terén való egyenjogusítását 1829-ben iktatták törvénybe és később a törvény kimondta azt is, hogy közhivataloknál való kinevezésnél senki vallásos meggyőződése vagy bármely felekezethez való tartozása figyelembe nem vehető és természetesen akadályt sem alkothat. Sir Robert Peel megreformálta a büntetőjog túlzó módon kegyetlen jogszokásait és megalkotta az angol rendőrséget (1829). Peel és Gladstone alatt kifejlődött a szabad kereskedelem rendszere, amely a gyakorlatban Angliára nézve hasznosnak és értékesnek bizonyult. A népoktatási

törvényt 1870-ben szentesítették és utána az írni-olvasni nem tudók száma rohamosan csökkent. Az eddigi u. n. nyilvános iskolák (Public School) mellett, amelyek tulajdonképpen magánjellegű, előkelő, bennlakásos intézetek voltak ifjú „gentleman”-ek számára, új típusú és szélesebb társadalmi rétegnek szánt iskolákat alapítottak. A 19. század folyamán Anglia volt a vezető állam az állatvédelem intézményeinek kifejlesztésében, az aggkori biztosítás és nyugdíjtörvények rendezésében¹ és a hátramaradt népfajok viszonyainak javítására irányuló törekvésekben.

A törvényhozás reformját a szellemi fejlődés felledülése előzte meg, sőt a reformok legtöbbször ennek eredményeként valósultak meg. Sir Isaac Newtontól, aki 1666-ban fedezte fel a nehézkedés törvényét, a most élő Sir J. J. Thomsonig, a cambridgei Trinity College tudós tanáráig, az atomélet egyik megalapítójáig, a brit tudomány és technika fejlődése hosszú utat tett meg. Magát Newtont elvont tudományos kutatásai mellett úgy tekinthetjük, mint a modern hajózás gyakorlati szempontból nagy jelentőségű tudományának megalapítóját. Nagy Péter cár hajóépítő tudományát mint munkás tanulta meg az egyik woolwichi hajóépítőműhelyben. A chronométert és a modern világítótoronyberendezést angol mérnökök találták fel. De Anglia nemcsak a tengeren tünt ki. A modern útépités technikája, a macadam útépités, angol találmány. A vasút szülőhazája szintén Anglia volt. A világon az első vasút 1825-ben Stockton és Darlington között közlekedett, Északanglia két olyan városában, amelyek létüket szintén a 18. század ipari forradalmának köszönhették.

¹ Ma sincs egyetlen más állam sem, amely az öregkorúakra és munkaképtelenekre annyit áldozna, mint Nagy-Britannia.

A vasútak és a fémből épített hajó feltalálása, amely megszüntette a távolságokat és emelte a gazdasági jólétet és az általános életszínvonalat, mind közrejátszottak, hogy Nagy-Britannia mezőgazdasági államból ipari állammá változzék át. A törpe földbirtokok gyorsan eltűntek. A földet tulajdonosaik rendszeren 400—500 holdas egy tagból álló darabokban farmoknak adták bérbe. Így alakult ki a „gentleman farmer”-nek az a típusa, amely olyan jellemző az angol életre és irodalomra.

Ezekkel a változásokkal együtt járt a szellemi élet látókörének hihetetlen nagymértékű megnövekedése. Az emberi szellem és az emberi agy kutató kedve és képessége megsokszorozódott. Charles Darwin a „Fajok eredete” című híres művében (1859) fejtette ki új természetbölcseletét, amely óriási hatást keltett mindenütt a tudomány világában. Az új tanok mellett talán még nagyobb jelentősége volt annak a szellemnek, amely a kritika jogait minden eddiginél magasabb fokra akarta emelni, mindenütt, de különösen a tudományos vizsgálat összes területein. Sir Joshua Reynolds „Beszélgetések a festészetről” című művében adott kifejezést a művészetről való új felfogási módnak. Utána nemsokára John Constable teljesen új irányt kezdett el a tájképfestészetben. Az angol festészet nagy félszázada 1760-tól 1820-ig tartott. Hogarth realizmusa, J. W. Turner († 1851) fényhatásai és Gainsboroughnak arcképei és tájképfestésze az angol művészet alkotásai közt a legelsőek közé tartoznak. Az utóbbi festményei azonban, csakúgy mint Romney és Raeburn nagy értékű arcképei, mind nagyobb és nagyobb számmal vándorolnak át az óceánon, hogy gazdag amerikai műgyűjtők magánképtárainak büszkeségei legyenek.

X. A BRIT VILÁGBIRODALOM

A világ térképének tanúsága szerint a föld felszínének egy negyedrésze van az angol korona birtokában. Ez a mérhetetlen földdarab állítólag „csupa szórakozottságból” került egybe. Ebben a félig tréfás állításban annyi igazság mindenesetre van, hogy, amint azt már a birodalom egyes részeinek szétszórtsága is mutatja, az új területszerzés minden céltudatos imperialista szándék nélkül, csupán a kereskedelmi utak kialakulásának folyamatát követte. Anglia esetszerűleg inkább, mint előre elkészített tervek szerint, jogokat szerzett bizonyos területeken, ahol angol kereskedőknek érdekeltségeik voltak. Az eljárás sora, mint láttuk, rendszeren az volt, hogy a király engedélyleveleket (charter) bocsátott ki kereskedelmi és telepítési társaságoknak. A társaságok megalakulását és a letelepedést követte a rendszeres kereskedelem megindulása, amely eleinte fontos, később életbevágó kérdés lett Anglia jólétének fenntartása és növelése szempontjából. A hajózás biztonsága érdekében az egyes államok már jó korán flottabázisokat igyekeztek szerezni, ahonnan a közelben eső tengereket és tengeri utakat szemmel lehetett tartani. Anglia szerencsés és ügyes politikájával legyőzte egyetlen veszedelmesnek ígérkező versenytársát, Franciaországot, amelynek tervei annak idején komolyan veszélyeztették Anglia terveit. Az ellentéteket az indiai letelepedés és a Kelet-Indiai Társaság első sikerei pattantották ki, azonban Clive-nek Plassy-nál aratott győzelme (1757) és Warren Hastings

kormányzásának döntő sikerei után India megőrizte brit jellegét. Kanadát, miután Wolfe ügyes stratégiával megszerezte Quebecet (1759) és a tenger feletti uralmat, a párisi békeszerződés kapcsolta véglegesen a brit birodalomhoz.

Nagy-Britannia később már tudatosabban folytatta a kereskedelmi utak biztosításának politikáját. De azért kétségtelen igazság van abban, hogy Anglia a brit birodalmat, úgy amint az most fennáll, nem tervszerűen, hanem esetlegesen szerezte meg. Victoria királynő idejéig a gyarmatpolitika iránt csupán általános érdeklődés nyilvánult meg és a birodalom növekedése egyszerűen nyomon követte az eseményeket. Tengeri hatalom nélkül Nagy-Britannia nem is gondolhatott arra, hogy biztonságban fenntarthassa a kereskedelmi utakat. Az események úgy alakultak, hogy a brit világhatalom fokozatosan megvetette lábát, eljutva a kereskedelmi szempontból számbavehető területek legszélső partjaiig. Ezek a következők voltak: 1. A régi ázsiai úton, Afrika megkerülésével, a brit birodalomhoz tartoznak Nigéria, az Arany Part, az Áldozócsütörtök (Ascension) és Szent Ilona szigete, a Jó-Reménység foka és Colombo. 2. Gibraltár áll őrt az új földközi tengeri útvonalon, mellette Malta, Cyprus és Egyiptom; Aden fontos stratégiai pont a Vörös tenger déli kijáratánál és ez az új útvonal a régihez Colombon át, Ceylon szigeténél csatlakozik, közben flottabázisul szolgálnak a Mauritius és a Seychelles szigetek; 3. Indián túl a távoli keletre vezető kereskedelmi úton legfontosabb pont a Maláji félsziget végén levő tengerszoros Singapurral; ez a város angol uralom alatt és angol szorgalommal nőtt meg egy kalóztanyából olyan nagy várossá, mint Budapest. Ezen az úton az utolsó angol kézben levő, nagy jelentőségű állomás Hongkong. 4. A Közép-Amerika felé vezető kereskedelmi útvonal

fontosságát a Panama-csatorna megépítése igen nagy mértékben emelte. Anglia itt szerencsés kézzel szerezte meg a nyugatindiai szigetbirtokait és a szárazföldön Guianát. 5. Mikor a kereskedelmi utak megkerülték az amerikai kontinens legdélibb pontját, Anglia megint csak elnyerte a maga részét. A Falkland szigetek, amelyeket Nagy-Britannia 1833-ban annektált, semmi kézzelfogható hasznot nem jelentettek ugyan Anglia számára, de a véletlen folytán itt játszódott le a világháborúnak egyik legizgalmasabb tengeri csatája 1914 decemberében, az angol Sturdee és a német von Spee tengernagyok közt, a túlerőben levő angol flotta győzelmével.

A tengeri hatalom megerősítése szempontjából fontos stratégiai pontok megerősítését rendszeresen követte a mögöttük fekvő részekkel való szorosabb kapcsolatok megteremtése. Kanada telepesei az Atlanti Óceán partjáról lassanként eljutottak a Csendes Óceán partjaiig, míg vállalkozó szellemű prémvadászok felkutatták az ismeretlen északi vidékeket a sarki tengerekig. Ausztráliát, amelyet véglegesen Cook kapitány fedezett fel 1768-tól 1779-ig tartó útjain, eleinte mint fegyenctelepet használták fel. Ausztráliában különben Phillip kapitány, az első fegyenc küldemény parancsnoka, alig proklamálta angol területnek az új földrészt 1787-ben, amikor megérkezett egy francia hajó azzal a szándékkal, hogy ezt a még el nem foglaltnak remélt területet Franciaország számára annektálja. Mikor a hajó kapitánya meggyőződött róla, hogy a terület már az angolok birtokában van, tovább hajózott. Hajóját nemsokára ezután vihar érte utól és elpusztult. Hasonló dolog történt Új-Zélandban is, ahol az expedíció alig néhány nappal előzött meg egy francia hajót, amely azzal a szándékkal kötött ki a sziget partján, hogy birtokba veszi a francia király számára. Indiában a Kelet-Indiai

Társaság tevékenységének kiterjesztése magával hozta a bennszülött lakosság adminisztrációjának szükségességét. Ugyanez a probléma állt Nagy-Britannia előtt a közeli kelet különböző helyein fekvő birtokain és hasonlóképen Afrikában is. Különféle néger és arab fajok kerültek a birodalom kötelékébe a német gyarmatoknak 1919-ben mandátum formában való átvétele alkalmával, új és megoldásra váró problémákat hozva magukkal.

A brit birodalom területe jelenleg nagyobb, mint volt bármilyen megelőző időben és lakossága egyedül Indiában háromszáz millió lelket számlál. Alkotmány és államszervezet tekintetében ennek a birodalomnak egyes részei igen különbözők, annyira, hogy ez majdnem elképzelhetetlenné teszi az egység megteremtésének lehetőségét. Ezért szokták mondani azt, hogy a brit birodalom az államalakulás eddig ismert minden politikai törvényeivel szembehelyezkedve és azok ellenére áll fenn. A birodalom egyes részeit, az anyaországon kívül, öt csoportba lehet felosztani. A brit szigeteken kívül a birodalom ugyanis áll dominiumokból, Indiából, a korona-gyarmatokból, a protektorátusokból és a mandatórius területekből.

A dominiumok alkotmánya nagy vonásaiban megfelel az anyaország alkotmányának és ezekben, egy kivételével, a lakosság túlnyomó többsége a fehér fajhoz tartozik. A „dominium státus”-t időrendben felsorolva a következő öt állam nyerte el: Kanada (1867) Ausztrália (1900), Új-Zéland (1907), Dél-Afrika (1910), és az Ir Szabad Állam (1922). Ezek az országok teljesen függetlenek a külső és belső politika minden kérdésében, az anyaországhoz csupán a koronával szemben köteles lojalitás (Allegiance to the Crown) köti őket, szerződéseket csak ennek nevében kötnek. De a domi-

niumok nem kötelesek az anyaország külső politikáját a magukévá tenni, és nem kötelesek háborúba menni, ha az anyaország háborúba indul. A dominiumok államjogi helyzetét legpontosabban kifejezi az a határozat, amelyet az 1926-ban Londonban tartott birodalmi konferencia hozott: „Nagy-Britannia és dominiumok autonóm közösségek a brit birodalmon belül, jogilag egyenlők, egymásnak semmi tekintetben nincsenek alárendelve, sem belső, sem külső ügyeikben, bár egyesíti őket a Korona iránt fogadott lojalitás és szabad egyesülésben állanak egymással, mint a brit birodalom (British Commonwealth) nemzetei.” Az ilyen megegyezés hiánya vezetett 1776-ban az északamerikai gyarmatok kiválásához, amely az angolul beszélő világot végérvényesen két nagy félre osztotta fel. Bár ezt a szakadást a birodalom összetartására irányuló erélyesebb politika nem követte, Anglia mégis igen szerencsés politikai ösztönökkel irányította a későbbi korban a birodalom sorsát.

Az egyetlen kivétel Írország volt, amelynek valóban nem szolgált nagyobb boldogulására Angliával való kapcsolata. Az angol politika több mint egy évszázadon át (1801—1921) kísérletezett azzal, hogy az ír parlamentet beolvassza a Westminsterbe, de minden eredmény nélkül. Az angol parlament sohasem tudta vagy nem akarta megérteni Írországot és az ír képviselők makacsul obstruáltak, bármilyen kormány volt is hatalmon az angol parlamentben. Jelenleg Belfast és az északi hat protestáns tartomány továbbra is fenntartja az uniót az anyaországgal és a Westminster palotába küldi képviselőit. Írország nagyobbik fele azonban, mint Szabad Állam maga rendelkezik saját sorsa felett és nemzeti parlamentjük, a Dail Eirann, Dublinban székel.

A dominiumok közül nem Írország az egyedüli, amely problémákat jelent a birodalom egysége szem-

pontjából. Dél-Afrikában nehéz faji kérdések várnak megoldásra a fehér és a színes fajok közt és a két fehér fajjal, angolokkal és hollandokkal sincs minden teljesen rendben. Kanadára nézve ez a probléma inkább gazdasági természetű és nem lehet tudni, hogy politikai vagy inkább gazdasági erők fogják-e a jövőben sürgetni az Egyesült Államokhoz való csatlakozást? Ausztrália problémája az, hogy mikép akadályozza meg az olcsó sárga munkaerők beözönlését. Kínaiak és japánok minden pillanatban készek volnának megállíthatatlan tömegekkel lepni el Ausztrália trópusi vidékét; ennek következménye azonban természetesen a fehér faj teljes kiszorítása lenne az egész kontinensről.

A protektorátusokban és a mandatorius területeken az alkotmányjogi fejlődés sokkal alacsonyabb fokon áll. Az irányzat ezeken a területeken is az, hogy a felelősség tudata minél inkább fejlődjék ki a bennszülött lakosság körében, bár felügyelet alatt, de legyen saját parlamentjük és az ország kormányzását is lehetőség szerint saját maguk intézzék.

A korona-gyarmatok (Crown Colonies) kormányzása a legkülönbözőbb módokon történik. Ennek oka az is, hogy a gyarmatok területileg is igen különfélék, kezdve olyan óriási területektől mint Nigéria, Gibraltár apró, néhány sziklára szorító katonai gyarmataig; de ettől függetlenül is a különböző gyarmatokon a lakosság műveltségi állapotához képest az illető gyarmatnak a brit birodalomhoz való tartozandósága idők folyamán a legkülönbözőbb irányu fejlődéshez vezethetett.¹

¹ A Borneo szigetén élő sarawaki rádza, Brooke esete, aki angol ember létére szuverén uralkodó lett a kis ekzotikus királyságban, de a brit birodalom feje, V. György királlyal szemben megőrzött lojalitással, mutatja a birodalom szervezetének változatosságára a legkirívóbb példát.

India egészen önmagában áll. India számára az anyaország egy külön minisztériumot szervezett, élén egy kabinet miniszterrel. Az 1919-ből származó Montagu-Chelmsford alkotmányterv (scheme) alapján a tíz esztendőös próbaidő alatt igen sok alkotmányjogi tervet alkalmaztak gyakorlatilag. Ennek a tervezetnek revíziója a múlt év végén vált esedékessé. A tervezet közelről érintette India egész belső politikai berendezkedését, az alkirályság közjogi állását, a brit hatóságok és tisztviselők helyzetét és a bennszülött parlament mindkét házát. A külső politika és India védelmi ügyeinek intézése továbbra is brit kezekben maradt. Itt meg lehet említeni, hogy a brit kormány 1858-ban vette át a Kelet-Indiai Társaságtól India kormányzásának teljes felelősségét és kormányozta ezt a hatalmas, földrészszámba vehető területet a Montagu-Chelmsford reform idejéig. Nagy-Britannia a rendet Indiában 62.000 főnyi katonaságával tartja fenn, de ezek nagyobbik része is az ország sűrűn lakott területeitől távol az északnyugati hegyvidékeken őrökdi India határának biztonsága felett. India birtokáért hosszú időn át versengés folyt Nagy-Britannia és Oroszország között. Az orosz politika útjait (Kaukázus, Bokhara, Szamarkand, Kabul és Urumcsi, Urga, Mukden és Peking) érdemes újból figyelemre méltatni. Lehetséges, hogy az afgán zavarokban, amelyek az utóbbi időben olyan hosszú ideig foglalkoztatták a világ közvéleményét, Nagy-Britannia igyekezett idejében keresztezni az orosz szovjetnek India felé irányuló és mindinkább erősödő imperialista terveit.¹

¹ Ez az adat nem hivatalos, csupán a jelen sorok írójának benyomása, amit Keleten nem régiben tett utazása alatt szerzett.

XI. AZ ANGOL JELLEM

Hiába kísérelném meg Anglia jellegzetes tulajdonságait egységes formulába foglalni össze, lehetetlen volna egy nevezőre hozni a politikai és társadalmi élet s a sport változatos és egymástól annyira távoleső tényezőit. Lehetetlen volna egy képbe fogni össze mindazt, ami legsajátosabban jelenti Angliát: India kormányzóit, falkavadászatokat ábrázoló régi metszeteket, Shackletont, ki életét áldozta fel, hogy behatolhasson az Antarktisz titkos csendjébe és a lármás, nagyvárosi tömegeket, amelyek szombat délutánoként rajokban lepik el a Hampstead Heath letaposott, papírhulladékkal elcsúfított füves rétjeit. Beszélni kellene az Eton és Harrow iskolák közötti cricket-mérkőzésről csakúgy, mint a nyugat-afrikai rabszolgakereskedelemről. Mindez külön-külön, vagy együttesen nézve, az angol jellem változatosságát tanúsítja, de úgy, hogy ebben a változatosságban megvannak a sajátosságok és különállóság jellemvonásai. A tenger, amely évszázadokon át határt szabott idegen hatások érvényesülésének és megkímélte Anglia földjét az idegen fajokkal való háboruskodástól, volt mindig a legfőbb tényező abban, hogy Anglia fejlődése sajátos utakon haladjon és pedig haladjon megszakítások nélkül. Az angol intézmények egyedülálló volta legnagyobb részt ennek, a tenger védelme által nyújtott biztonság-

érzetnek volt az eredménye. Ez volt az, amely elősegítette az angol jellem kifejlődését, amelyben meg lehet találni a kereskedő ösztöneinek függetlenség szeretetét, valami mélyen gyökerező lyricizmust és leleményeséget. Az angol emberben mindezek mellett megvan a képesség arra, hogy azt, amihez hozzákezdett, befejezze minél kevesebb kapkodással és kényelmének minél kisebb mértékben való háborítása nélkül. Az angol trón nem forgott veszedelemben 1789, 1848-ban, vagy 1918-ban, amikor az európai kontinensen annyi trón omlott össze és annyi korona hullott a porba. A nyugalomnak és a folytonosságba vetett hitnek ezt az ajándékát az angol ember élete természetes velejárójának tartja, legyen bár szó egy gyarmat szervezetének fenntartásáról, vasúti forgalomról, üzleti ügyek intézéséről, egy nemzetközi sportmérkőzésről vagy szakszervezetekről. Ránézve mindez a világ legtermészetesebb dolga és egyszerűen nem tudja megérteni, hogy ezek a szerinte nem is polgári, hanem emberi ösztönök hogyan hiányozhatnak másokból. Ennek, a dolgok praktikus elvégzéséhez szükséges ösztönnek titka egyrészt az angol embernek „adok, hogy adj”-féle alaptermészete, másrészt az a jellegzetes angol irónia, amit olyan nehéz megérteni. Ez az irónia, amit az angol jellem ismerői inkább szoktak humornak nevezni, gyökerében vágja elejét minden pánik komplexusnak, a végletekben nyomban meglátja a nevetségest, elejét veszi az ideges kapkodás és a véleményeltérés káros következményeinek és végül nem utolsó sorban derüssé tudja tenni a hétköznapok idegkoptató unalmát. Az átlagos angol ember számára a válságos helyzet rendesen kevésbé látszik komolynak, mint amilyen az a valóságban. A veszedelmes 1926-i nagy sztrájk nem csekély részben azért múlt el Anglia felett nagyobb következmények nélkül, mert a sztrájkot a rajta kívül

állók nem voltak hajlandók olyan halálos komolysággal venni, ahogyan azt a mozgalom megszervezői gondolták.

Az iróniának ezer arca van. Ha megkérdez valaki egy angol embert, kinek dolgai nagyon jól állanak, a jellegzetes „How do you do”-ra a felelet könnyen az lesz: „Hát épen csak hogy élek”. Ugyanakkor egy szegény angol asszony, aki nagy családdal, sok betegséggel a puszta létért alig tud küzdeni, ugyanerre a kérdésre talán ezt a feleletet fogja adni: „Félig sem olyan rosszul, mint ahogyan lehetnék”. A nyugati fronton az angol Tommy szerette nyomoruságos lövészárokbeli hálólhelyét a lehangzatosabb nevekre keresztelni, mint „Windsori Kastély”, a „Szeretet Tanyája”, „Otthon, édes Otthon”. Ez az irónia az élet sok útján kíséri társként az angol embert. Megajándékozza valami jókedvű közömbösséggel, amely nem sokat törődik a szellemi fölény kötelezettségeivel, de ugyanakkor valami sokra nem értékeli saját értelmi tevékenységét sem. Shakespeare nem sokat törődött azzal, hogy kinyomtatják-e darabjainak kéziratait vagy nem, sokkal fontosabbnak tartotta, hogy stratfordi farmján minden rendben legyen. Amikor d'Annunzio meglátogatta a különböző európai országokat, tudós társaságoktól kapott meghívást és megkérték előadások tartására. Angliában a lóversenyekre vitték ki s megkínálták whisky-vel és szódával. Jellemző az angolokra, hogy ők teremtették meg a világ legnagyobb szerű múzeumát, noha senki annyi őszinte lebecsüléssel nem szokott beszélni a múzeumokról, mint a legtöbb angol ember. Az átlagos angol ember a színházat alig tekinti többnek, mint a könnyű szórakozás egy fajtájának. És mégis Anglia, a sarkkutatók félig ismert földje volt az, amely a világnak adta Shakespearet.

A történelem ereklyéit Angliában természetes és magától értetődő megbecsüléssel kezelik, minden nagy-

képüsködés nélkül. Oxfordban és Cambridgeben a college-ok diákjai söriváshoz 17. századbeli ezüst-poharakat használnak. Egy alkalommal történt velem, hogy mikor az asztalra tettem az üres ezüst-poharat, miközben a beszélgetés egy 17. századbeli nagy angol költő, Dryden „Absalom és Achitophel” című politikai költeményéről folyt, a poháron egy felírást vettem észre, amelyből kitűnt, hogy harmadfélszáz évvel ezelőtt ezt az ezüst serleget a collegének ugyanaz az Absalom, Monmouth hercege ajándékozta, akinek nevét Dryden költeménye örökéletűvé tette. Ez az ereklye az oxfordi collegeban megmaradt közönséges ivópohárnak a diákok számára és nem tették bársony-tokba, nem is állították ki üvegszekrényben, mint az könnyen megtörtént volna egy más országbeli egyetemen vagy főiskolán.

Az angol ember, amikor nem dolgozik, kertjével piszmozg, vagy valami ártatlan szenvedélyével van elfoglalva. Az egyik ajtókopogtatókat gyűjt, sőt lehet találni olyant, aki őszinte örömét leli színes cigaretta-kártyák gyűjtésében. Hasonló társadalmi állású magyar ember ugyanekkor klasszikus zenét hallgatna, vagy könyveket olvasna, három vagy négy idegen nyelven.

A művészetek helyes bírálatát tönkre teszi az angolok nemzeti sajátosságzámba vehető érzelmessége, ami bármennyire nemes és tiszteletreméltó tulajdonság az életben, megölköje minden fejlődésképes művészi érzéknek. Az angol ember a művészettel és művészekkel olyanféle-képen van, mint az idegenekkel: esetleg elismeri, sőt talán meg is csodálja, de szívesebben magukra hagyja őket, türelmes velük szemben, de csak annyit fogad el tőlük, amennyire szüksége van.

Csak kevés angol ember van, aki idegeneket hajlandó megismerni vagy épen bizalmába s barátságába fogadni. Egész irodalma van annak, hogy mit érzett az átlagos

angol ember, amikor mint katona Franciaországba került. Idegen területen harcolt, idegen csűrökben aludt, idegen leányoknak tette a szépet és mindig változatlanul, naiv ügyetlenségében megmaradt angolnak. Nem történt az egészen véletlenül, hogy az angol hadseregnek rendes földbért kellett fizetni azokért a területekért, ahol lövészárkaikat kiásták. Az *entente cordiale* mögött ott volt egy *malentendu cordial*, amit nem kellett különösebben fejtegetni 1918-ban a francia földön küzdő angol közkatonának. Ezek az egyszerű angol közkatonák, anélkül, hogy tudták volna, a fajban évszázadok óta gyökeret vert hagyományokat őriztek és soha el nem veszítették egyéni sajátosságaikat, ha a körülmények még annyit változtak is. Ott voltak ők már és ugyanazok voltak a száz éves háborúban, Shakespeare „V. Henrik”-ének legjellemzőbb alakjai között és ugyanúgy meg lehet őket találni a modern háborús irodalomban, Robert Graves „Goodbye to All That” és Siegfried Sassoon „Memoirs of a Fox-Hunting Man” című háborús naplóiban. A hagyomány megismételte önmagát a béke változott viszonyai között is: a francia földről visszatérő katonát hazájában hálátlanság fogadta, eldurvult lelkű kiábrándult ember lett belőle, aki ha munkát nem kapott, mellén megkopott kitüntetésekkel és százszor elmondott háborús történettel koldulni indulhatott.

A típusoknak ez a megismétlődése az, amit egy szóba összefoglalva hagyománynak lehet nevezni. Az eseményekkel szemben való viselkedésnek azonossága ez, amely kétségtelenül erősebb a vagyonos osztályban. Ez a szellem építette fel a nemzet összességére kötelező törvényeket és teremtette meg az angol nép híres politikai fegyelmezettségét. Ezért van az, hogy Angliában az egyén életét inkább kötelezi és cselekedeteit jobban ellenőrzi a közvélemény. A viselkedésnek ez az iratlan

kodexe megértő tud lenni, egy pont kivételével és ez az erkölcsi törvény követelményeivel való szembehelyezkedés. Erre Angliában nincs „pardon”, ha még annyira megindokolt esetről volna is szó. Ezzel szemben politikai vélemény, a kormány ellen való politikai tevékenykedés semmi következménnyel nem járhat egy angol ember társadalmi helyzetére.

A két véglet közt egész sereg dolog van, amit az angol ember a megtehető és meg nem tehető dolgok nehezen lefordítható formulájával „thing to do”, „right thing”, másrészt pedig „not done” kifejezésekkel jelöl. A társadalmi és társaságbeli konvenciónak ezekkel a nem egy esetben merev szabályaival, különösen, ha jól ismert és előkelő családból származnak, csak erős emberek mernek és tudnak szembehelyezkedni, mint az előbb említett költő, Robert Graves, vagy a híres filozófus, Bertrand Russel. Van valami jellegzetesen angol vonás abban is, hogy ha Angliában valamiről a legszigorúbb erkölcsi ítéletet mondják, nem arra hivatkoznak, hogy Isten tiltja, hanem az előbb említett „not done” — ilyesmit nem szokás tenni — formulával intézik el.

A hagyomány azonban még sem születik egyszerűen valakivel és az angol ember meg van győződve arról, hogy az életnek ezt a sok mindennél fontosabb rekvizitumát nem a család, hanem az iskola nyújtja. Azok a középiskolák, amelyeket az angolok sajátosképen „nyilvános iskolák”-nak (Public Schools) hívnak, gazdag embereknek való magán-intézetek, ahol jómódu angolok fiait nevelik az angol hagyományok szellemében. A nevelés célja Angliában, sokkal inkább mint másutt, a jellemképzés és bizony az angol nevelő-intézetekben az önbizalomra és a sportszerűségre való nevelés sokkal fontosabb, mint a pusztá ismeretközlés. Magyar ember, ha valakit meg akar ismerni, akaratlanul is azt kérdezi,

hogyan az illető milyen családból származik? Angliában azt kérdezik, hogy az illető milyen iskolát végzett? Három nemzedék Angliában már nagyszerű családot tud nevelni. Az angol hagyomány ugyanis — és ez a legjellegzetesebb tulajdonság benne — progresszív jellegű, amely ismeri és elismeri a változást és a jogot a változáshoz. Az olyan nemzedék Angliában, amely nem változik, elvesztené a kapcsolatot az eleven hagyománnyal. A lordok háza, amelynél tradíciókban gazdagabb testületet pedig alig lehetne találni, folytonosan felfrissül magukat kitüntető bankároknak, sebésztanároknak, tudósoknak, ügyvédeknek peer-i rangra emelése által.¹ Így szabadul meg Anglia a hagyományokhoz való merev ragaszkodás olyan gyakran fenyegető veszedelmétől.

¹ A lordok házának személyi változásai, éppen úgy, mint hatalmuk erősen függ a népképviseleti kormányzat fokozatos megerősödő befolyásával. A változó kormányok rendszeren a maguk kívánságai szerint szokták átalakítani, vagy legalább is megváltoztatni a lordok házának összetételét.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- Agricola 6.
 Angol Bank 48.
 Anselmus 22.
 Assize of Clarendon 20.
 Bede 13.
 Bill of Rights 43 sk., 49.
 British Museum 58.
 Bronzkor 5.
 Burke 51 sk.
 Cambridge 23.
 Canterbury 13.
 Caxton 34.
 Céhek (guilds) 21, 32 sk.
 Chancellor of the Exchequer 21.
 Chaucer 33.
 Clive 64.
 Columbus 38.
 Common Law 20.
 Constable 62.
 Cook kapitány 65.
 Cricket 53, 70.
 Cromwell 41, 47.
 Curia Regis 19.
 Darwin 62.
 Defoe 44.
 Dissenterek 45.
 Domesday Book 18.
 Dominiumok 66 sk.
 Drake 38.
 Dráma 21, 23 sk.
 Erazmus 34, 43.
 Erzsébet királynő 37, 60.
 Exchequer 21.
 Falkland szigetek 65.
 Feudalizmus 18 sk., 28 sk.
 Flamand szövőipar 27.
 Frobisher 38.
 II. Fülöp 39.
 Gainsborough 62.
 Gentleman farmer 62.
 Gibraltár 64.
 Gépipar 57 sk.
 Gladstone 60.
 Graves, Robert 74, 75.
 III. György 51.
 Habeas Corpus 43.
 Hadrian fala 7.
 Hastings 16.
 Hastings, Warren 64.
 II. Henrik 18, 19 skk.
 VIII. Henrik 35, 41.
 Hódító Vilmos 17, 22.
 Hogarth 62.
 Honorius 9.
 I. (VI.) Jakab 17, 41 sk.
 Igazságügy 19 sk.
 Jonson, Ben 40.
 Imakönyv (Book of Common Prayer) 35.
 India 69.
 Ir kereszténység 12.
 Írország 66 skk.
 Julius Caesar 6.
 I. Károly 12, 42.
 II. Károly 43, 45, 47.

- Katolikus emancipáció 60.
 Kelet-Indiai Társaság 46 sk.,
 66, 69.
 Kereskedelmi Társaságok 38.
 Kolonizáció 40, 46.
 Kőkorszak 4.
 Korona-gyarmatok 68.
 Lafranc 32.
 Langland 33.
 Londinium 8.
 London 17, 45, 48.
 Lordok Háza 30, 76.
 Magna Charta 31 sk.
 Magnum Concilium 19.
 Marlowe 40.
 Marx 60.
 Milton 45.
 Monostorok 18, 22, 26, 35
 sk.
 Morus (More), Thomas 34.
 Népoktatás 60 sk.
 Newton, Isaac 61.
 Norman építészet 26.
 Orániai-ház 43.
 Orániai Vilmos 45.
 Oxford 23, 73.
 Parlament 12, 29 sk., 37, 42
 skk., 49 skk.
 Peel, Robert 60.
 Pepys, Samuel 45.
 Petition of Rights 42.
 Piltdowni ember 3.
 Public School 35 sk., 61, 75.
 Paritánizmus 42.
 Quebec 64.
 Rabszolgakereskedelem 60.
 Raeburn 62.
 Reform Act 54.
 Reformáció 35.
 Reynolds 62.
 II. Richard 12, 30 sk.
 Sasson, Siegfried 74.
 Saxonok 10, 26.
 Saxon királyok 11.
 Scott, Walter 25.
 Shackleton 70.
 Shaftsbury 59.
 Shakespeare 24, 40, 72, 74.
 Squire 53.
 Stonehenge 5.
 Szent Pál székesegyház 45.
 Tacitus 6, 10, 51.
 Titkos Tamács (Privy Coun-
 cil) 37, 50.
 Tory 44.
 Trade Union 33, 60.
 Tudorok 37.
 Turner 62.
 Tyler, Wat 29.
 Tyndale 35.
 Vaskorszak 5.
 Vasútak 61.
 Victoria királynő 54, 64.
 Vikingek 14.
 Walpole, Robert 50.
 Watt, James 50, 53, 67.
 Wesley 60.
 Westminster 44.
 Whig 52.
 Whip 32.
 Whittington, Dick 52.
 Witenagemot 11 sk.
 Wolsey 36.
 Wren, Christopher 45.
 Wycliffe 33.
 York (Eboracum) 8, 14.
 Zarándok atyák 46.

Kedves kötelességemnek tartom e helyen köszönetet mondani Máthé Elek úrnak, kinek gondos munkája és segítsége tette egyedül lehetővé e kis könyvnek magyar nyelvű megjelentetését. Szerző minden magyar szimpátiája és őszinte érdeklődése ellenére korántsem érzi magát elég biztosnak a magyar nyelvben, és Máthé Elek volt az, aki e könyvnek formai biztosságot adott.

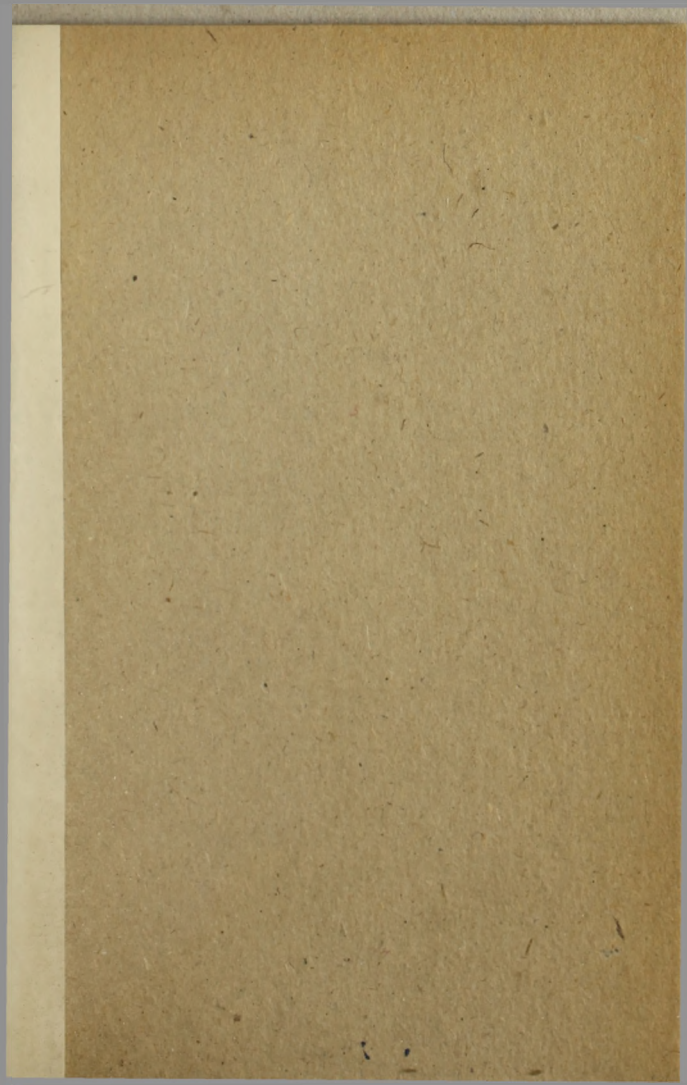
Budapest, 1930. július 17.

V. D. B.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

Magyar Tudományos Akadémia

Könyvtára 3597/1951. sz.

KINCSESTAR

Az ország egyetlen, a tudományok minden ágát felölelő és népszerűsítő könyvsorozata. 150 kötetes keretében az ismeretek teljes enciklopédiáját nyújtja, úgymint :

MAGYARSÁGISMERET
TÖRTÉNELEM
AZ ÚJ EURÓPA
IRODALOMTÖRTÉNET
EMBER ÉS TERMÉSZET
MŰVÉSZET, KÖNYV
KÖZGAZDASÁG, STATISZTIKA
VALLÁS ÉS FILOZÓFIA
TERMÉSZETTUDOMÁNY
ORVOSTUDOMÁNY
HADTUDOMÁNY, SPORT
FÖLDRAJZ
TÁRSADALOMTUDOMÁNY
ÉLETRAJZOK

„A MAGYAR SZEMLE KÖNYVEI“

önálló nagyobb monografiák a következő szerzőktől :

*Szekfü Gyula, Weis István, Hóman Bálint,
Horváth János, Farkas Gyula, Babits Mihály,
Julier Ferenc, Gratz Gusztáv, Genthon István.*

KÉRJEN RÉSZLETES PROSPEKTUST.

Kiadóhivatal : Budapest, VI., Vilmos császár út 26. sz.